

T.C.
İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Kamu Yönetimi Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ahlak ve Hukuk Felsefesi Temelinde
ADAM SMITH'İN EKONOMİ KURAMI

Hazırlayan
Tuncay BÜYÜK
2501050689

Tez Danışmanı
Yrd. Doç. Dr. Engin Selçuk

İstanbul 2007
(Düzeltilmiş Tez)

DÜZELTME

Jüri üyelerinin tespitleri doğrultusunda bir takım düzeltmeler yapılmıştır. Tezin birinci ve ikinci bölümlerinin sırasıyla “Smith’in Genel Felsefesinin Ana Hatları: Ahlak ve Hukuk Felsefesi” ve “Smith’in İdeal Toplumu” şeklindeki başlıkları, “Adam Smith’in Ahlak ve Bilim Felsefesi” ve “Smith’in Hukuk Kuramı ve Erdemler Bağlamında Birey-Toplum İlişkisine Bakışı” başlıkları ile değiştirilmiştir. Ayrıca, alt bölümlerin başlıklarıyla ilgili olarak kapsamlı bir değişikliğe gidilmiştir. Birinci bölümde yer verilen hukuk kuramı ise daha ayrıntılı incelenmek üzere ikinci bölüme aktarılmıştır.

Bunun yanında, jüri üyelerinin tavsiyeleri doğrultusunda Adam Smith’in orijinal eserlerine daha fazla odaklanmak suretiyle, ikincil kaynaklardan faydalanılarak yapılan tespitler ve Smith’in düşünce yapısı üzerine sunulan iddialar gerekçelendirilmiştir. Bu bağlamda örneğin, ilk tez metninde düşünürün “milliyetçiliği yücelttiği” şeklindeki ifade çıkartılmış, onun yerine Smith’in birey algısının, yüce gönüllülük erdeminin kurallarının gereği olarak, bireyin toplumsal yaşamın askeri ve siyasal boyutlarına katılımını öngördüğü belirtilmiştir. Böylece düşünürün gerçek fikirleri “yüce gönüllülük” gibi daha kesin ve sınırlı terimlerle ifade olunmuştur. Benzer şekilde Smith’in devletin ekonomik yaşamda minimize edilmesi gerektiğini düşündüğü izlenimini veren bazı belirsiz ifadeler çıkartılarak ve *Ulusların Zenginliği*’nden alıntılar yapılarak, filozofun, ticarete bazı serbestlikler tanınması gerektiği yönündeki düşünceleri, “doğal hukuk” ve “doğal özgürlük” kavramları bağlamına değerlendirilmiştir. Böylece Smith’in ekonomi görüşleri hukuk felsefesinin somut zeminine oturtulmuştur. Ayrıca, tez metninde geçen terim ve kavramların kullanılmadan önce tanımlanmasına dikkat edilmiş, Smith’in kendisinin kullanmadığı kavramların sayısı azaltılarak, düşünürün benzer doğrultuda olan kendi ifadelerine yer verilmiştir.

Tezin neredeyse her sayfasında irili ufaklı pek çok düzeltme yapıldığı için, metin sayfalarında tek tek “düzeltme ibaresi”ne yer verilmemiştir. Bunun yerine, gerçekleştirilen düzeltmeler bu bölümde ana hatlarıyla belirtilmiştir.

ÖZET

18'inci yüzyılın son çeyreği, Fransız Devrimi'nin gerçekleşmesi, Amerikan Bağımsızlık Bildirgesinin ilanı ve Endüstri Devrimi'nin hissedilmeye başlanması bakımından, önemli bir zaman dilimine işaret etmektedir. Batı dünyasında çeşitli yazar ve düşünürlerin, en az bu devrimsel olaylar kadar ihtişamlı ve önemli eserler vermiş olması, bu dönemin tarih içindeki ayrıcalıklı konumunu arttırmıştır. Bu eserlerden birisi olan Ulusların Zenginliği'nin yazarı Adam Smith, kendinden sonra gelecek 230 yıl boyunca, fikirleri ekonomi yazınında anılan ve çokça tartışılan bir isim olmuştur. Bu tez, Adam Smith'in ekonomik düşüncelerini onun genel felsefesi içinde değerlendirmek amacını gütmektedir. Adam Smith bir ekonomist ya da sosyal bilimci olmanın ötesinde bir filozoftu. Başta ahlak ve hukuk olmak üzere pek çok konuda yazan bir düşünürdü. Smith'in ekonomi hakkındaki düşüncelerini doğru anlayabilmek için, özellikle kendi ahlak ve hukuk felsefesi ile olan bağlantılarını bulmak gerekmektedir. Smith üzerine yapılan bu çalışmada, düşünürün genel felsefesi ve ahlak ve hukuk konularına bakış açısı incelenmiştir. Bu doğrultuda öncelikle Smith'in ahlak ve bilim felsefelerine değinilmiş, temel kavramlar ve tanımlamalar üzerinde durulmuştur. Daha sonra hukuk felsefesi ve siyasal kuramı, ahlak ve bilim felsefesiyle olan bağlantıları sergilenerek ele alınmıştır. Düşünürün kamu-birey ilişkisine bakışının çeşitli boyutları, özellikle ahlak kuramında geliştirilen erdem kavramının sağladığı platform üzerinde sergilenmeye çalışılmıştır. Son olarak, Smith'in ekonomi kuramının değer, emek, fiyat, piyasa gibi temel noktalarına ahlaki ve hukuki bir yorum getirilmiştir. Bu kuram ile düşünürün ahlak ve hukuk felsefesi arasında önemli bağlantıların mevcut olduğunu söylemek mümkündür.

ABSTRACT

The last quarter of the 18th century in which the French Revolution took place, Declaration of Independence was announced and Industrial Revolution began to be felt signifies an important period of time. The fact that various authors and thinkers produced new works which were as great and important as these revolutionary events, gave this period a more distinct place in history. Adam Smith, the writer of the *Wealth of Nations* which was one of those works, in the last 230 years after his death, has become one of the names whose ideas would be often cited and discussed in the economic literature. This thesis aims to evaluate the economic thoughts of Adam Smith in the context of his general philosophy. Adam Smith was not only an economist or a social scientist but before all a philosopher. He was a thinker who wrote on many topics, especially morals and law. In order to understand Smith's thoughts about economy correctly, it is necessary to find its connections especially with his own philosophy of morals and law. In this work on Smith, his general philosophy and his point of view of morals and law were examined. First, in this direction, Smith's philosophy of morals and science was examined and basic concepts and definitions were cited. Then, his philosophy of law and political economy, by showing their connections with philosophy of morals and science, were evaluated. The vision of the thinker of the public-individual relationship was tried to be exposed on the platform that the concept of virtue of his moral theory supplied. Lastly, the basic points of Smith's theory of economics such as value, labour, price and market, were given a moral and legal dimension. It is possible to argue that there is a relation between this theory and his philosophy of morals and law.

ÖNSÖZ

Post-modern dönemde ideolojilerin sosyal ve düşünsel temellerinin zayıflamaya başladığı iddia edilse de, ideolojik yelpazedeki klasik sağ ve sol ayrımının geçerliliğini koruduğunu söylemek hala mümkündür. Bu bakımdan “sağ”ın ve “sol”un tam olarak ne anlama geldiği, aralarında ne tür bir bağıntının olduğu ve ideolojilerin tarihsel gelişiminde bu sağ-sol kavramlarının nasıl evirildiğine dair sorulan sorular önemini ve değerini kaybetmiş değildir. Ulus devletlerin geçmişteki etkinliklerini yitirmeye başladığı küreselleşme sürecinde, sağ-sol ayrımını kendisini siyasal yaşamın küresel alanına taşımaya hazırlanmaktadır.

Son 200 yıllık Batı tarihini, farklı isimlerde ve farklı bağlamlarda da olsa, sağ ve sol politikaların döngüsellikinde değerlendirmek mümkündür. Bu döngüsel yapı içerisinde sağ-sol ayrımının (ya da bağıntısının) nesnel ölçütlerle teşhis edilmesi, en azından psikolojik nedenlerle, oldukça zordur. Zira nesnel bir değerlendirme belirli bir soyutlamayı ve olaylara “dışardan” bakmayı gerektirmektedir. Bu nitelikteki bir değerlendirmenin bir “dış” noktadan yapılması faydalı olacaktır. Böyle bir noktayı iki yerde (ya da zamanda) bulmak mümkündür. Birisi, gelecekte, ideolojiler döneminin bittiği ve “tarihin sonlandığı” yerdedir. Bu noktaya dair ancak spekülasyon yapılabilir. Diğer nokta ise, geçmişte, ideolojilerin ve “tarihin” başladığı zamandır. Eldeki tarihsel kayıt ve metinlerden faydalanarak, bu zamana ulaşmak görece daha kolaydır. Birbirinden farklı ideolojilerin kullandığı pek çok fikir ve kavramı kapsamlı olarak ele alan ve detaylı olarak işleyen Adam Smith’in “Ulusların Zenginliği”, ideolojik tartışmalardaki ana konular ve kavramların genel çerçevesini sunması bakımından, uygun bir başlangıç noktası olarak belirlemektedir.

Bu tezi hazırlamamda bana yol gösteren değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Engin SELÇUK’a teşekkürlerimi sunarım. Onun yardımları olmasaydı bu çalışmanın ortaya çıkması mümkün olmazdı. Ayrıca, tüm saygıdeğer hocalarıma ve sınıf arkadaşım Emre YILDIRIM’a katkılarından dolayı minnet borçluyum.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

Adam Smith'in Ahlak ve Bilim Felsefesi	5
1. Ahlak Felsefesi Sitemleri	5
2. Adam Smith'in Ahlak Kuramının Genel Hatları	13
2.1. Ahlaki Uygunluk	13
2.2. Uygunluk ve Erdem	16
2.3. Tarafsız Gözlemci	20
3. Adalet ve Diğer Erdemler Arasındaki Fark	22
4. Astronomi Tarihi ve Adam Smith'in Felsefe Tanımı	24
4.1 Felsefenin Temel Kaynağı Olan Duygular	25
4.2. Doğanın Bağlayıcı İlkelerinin Kurgusallığı	29
4.3. Smith ve Mekanikçi Felsefe	30
4.4. Hayret Duygusunun Sınırsızlığı	33

İKİNCİ BÖLÜM

Adam Smith'in Hukuk Kuramı ve Erdemler Bağlamında Birey-Toplum İlişkisine Bakışı	36
1. Smith'in Hukuk Kuramı	36
1.1. Adalet	40
1.1.1. Doğal Adalet	40
1.1.2. Adalet Kuralları ve Kutsal Haklar	43
1.2. Smith'in Kamuya Bakışı	44
1.2.1. Adalet: Siyasal Yaşamın Temeli ve Kuralı	45
1.2.2. Ulusların Zenginliği: Smith'in Siyasal İktisat Kuramı ve Polis Kavramı	50
1.2.3. Serbest Ticaret ve Doğal Özgürlük Sistemi	52
2. Erdemler Bağlamında Smith'in Birey-Toplum İlişkisine Bakışı	58
2.1. Adalet: Toplumsal Yapının Temeli	58
2.1.1. İş Bölümü	61
2.1.2. Karşılıklı Fayda	61
2.1.3. Öz Çıkar	63
2.2. İhtiyat ve Sermaye Artışı	67
2.3. Smith'in Toplum Çıkar ve Düzenini Gözeten Bireyi	71
2.4. Otoriteye Hayranlık Duyan Birey ve Kamu Ruhuna Sahip Devlet Adamı	73
2.5. Üstün İhtiyat ve Yüce Gönüllülük	75

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Adam Smith'in Ekonomi Kuramı	78
1. Değer Teorisi ve Emek	79
1.1. Emek: Değerin Kaynağı ve Gerçek Ölçüsü	80
1.2. Smith: Dünyanın Bütün Zenginliği Emekle Satın Alındı	83
1.3. Smith'in Değer Teorisinde Karşılaşılan Belirsizlik	85
1.4. Emegin İlkeselliği	88
2. Doğal Fiyat ve Adil Fiyat	90
2.1. Doğal Fiyat ve Bileşenleri	90
2.2. Adil Fiyat	92
3. Smith'in Piyasa Algısı Üzerine Yorumlar	95
4. Homo Economicus ve Faydacılık	102
SONUÇ	106
KAYNAKÇA	110

GİRİŞ

18'inci yüzyılın son çeyreği, Avrupa ve Amerika'yı içine alan Batı dünyası için yeni bir dönemin habercisi niteliğindeki önemli olayların yaşandığı bir dönemdir. Bu dönem, üretim alanında ve İngiltere'den başlayarak, endüstriyel kapitalist üretim tarzına genişleme olanağı sunan Endüstri Devrimi'nin başlangıcına işaret etmektedir.¹ Endüstri Devrimi'nin patlak vermesiyle birlikte, insanlık tarihinde ilk kez olarak durmadan ve hızla büyüyen bir mal ve hizmet üretim dönemine geçilmiştir. Oluşum noktası, bazı ekonomistler tarafından 1760'lara, bazıları tarafından ise 1780'lere kadar götürülen bu zaman dilimi, kendi kendisini besleyen bir ekonomik büyümenin gerçekleşmesi anlamına gelmektedir.² Aynı dönem, Amerika'da Bağımsızlık Bildirgesi'nin ilanına tanıklık etmektedir. 1776 yılında imzalanan bu bildirme ile, merkantilist sistemin üzerinde yükseldiği sömürgeci dönemin en önemli sömürge bölgelerden birisi olan Amerika bağımsızlığını ilan etmektedir. Ayrıca 1789'da gerçekleşen Fransız Devrimi yalnızca kendi dönemi değil, fakat gelecek yüzyıllar üzerinde önemli etkilerde bulunacaktır. Ortaçağ toplum yapısından arta kalanların üzeri, Fransız Devrimi tarafından bir daha açılmamak üzere kapatılmış olmaktadır.³

Kuşkusuz bu değişim ve devrim çağında İngiltere, özellikle endüstri devrimine ev sahipliği yapması ve ekonomik büyümenin odağında yer alması bakımından önemli bir mekandır. Kapitalist üretim tarzı, feodal ve merkantilist dönemlerin boyunduruğundan kurtularak, endüstri devriminin sosyoekonomik boyutlarını en belirgin ve etkin biçimde İngiltere ve İskoçya'da sergilemiştir. 18'inci yüzyılın son dönemi ve erken 19'uncu yüzyılda bu coğrafya içerisinde ekonomik ve sosyal yaşamda meydana gelen gelişmeler, 19'uncu yüzyılda Batı dünyasına da yayılmıştır.⁴ Tekstil endüstrisinin gelişimi sonucunda İngiliz mamullerine olan talebin artması, demir ve kömür madeni işletmeciliğinin sağladığı imkanlar, 1769'da James Watt ve Boulton gibi bilim adamı ve girişimcilerin ortaya çıkışı ve buhar

¹ Eric Roll, **A History of Economic Thought**, New York, Prentice-Hall, inc., 1946, s. 138.

² Eric J. Hobsbawm, **Devrim Çağı: Avrupa 1789-1848**, Çev. Bahadır Sina Şener, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2005, s. 37.

³ Roll, **a.g.e.**, s. 138.

⁴ E. K. Hunt, **History of Economic Thought: A Critical Perspective**, New York, NY, HarperCollinsPublishers, 1992, s 48.

gücüne dayalı büyük ölçek üretime geçiş, İngiltere ve İskoçya'nın ticari ve endüstriyel şehirlerinin önemli ticari ve kültürel mekanlar haline gelmesini sağlamıştır.⁵

Adam Smith'in 1776'da *Ulusların Zenginliği* isimli eserini ortaya çıkarması bu döneme rastlamaktadır. Bu eser hemen olmasa da 19'uncu yüzyılın başından itibaren büyük bir ün kazanmış ve yaygın olarak okunmaya başlanmıştır.⁶ Smith'in başarısının, çok çeşitli filozofların çok çeşitli eserlerinde dağınık olarak bulunan ekonomik fikirleri toparlaması ve sentezlemesinden kaynaklandığı belirtilmektedir. Smith, piyasa fiyatlarının belirlenmesi, paranın dolaşımı, üretim, üretimden kaynaklanan milli gelirin toplumun ana sınıfları arasındaki paylaşımı, ekonomik büyüme ve zenginleşme vb. ekonomik süreçlerin birbirinden ayrı düşünülmemeyeceğini net olarak ortaya koymuş ve ekonomik süreçler arasında tam bir bağlılık ve uyum olduğunu belirtmiştir.⁷ Buna göre ekonomik düşünce ilk kez sistemli bir şekilde ortaya konulabilmiştir.⁸ Edwin Cannan, *Ulusların Zenginliği*'nde Smith'in yaklaşık 100 kitaptan alıntı yaptığını işaret etmektedir.⁹

Smith, Ricardo ile birlikte, pek çok yazar ve düşünür tarafından "Klasik Ekonomi"nin de kurucusu olarak ele alınmaktadır. Ekonominin klasik döneminin nerede başladığı ve nerede bittiği sorusu ekonomi tarihçileri için hala bir tartışma konusudur. Ne var ki, bu dönem için başlangıç teşkil eden düşünürler arasında Adam Smith ve David Ricardo isimleri ve bu isimlere ait *Ulusların Zenginliği* ve *Ekonomi Politikin İlkeleri* ön plana çıkmaktadır. Minowitz'e göre yaygın olarak kabul edilen görüş, siyasal iktisadın, bilimsel bir araştırma niteliğini kazanmasının ilk kez David Ricardo'nun *Ekonomi Politikin İlkeleri* isimli eseri ile mümkün olduğu görüşüdür.¹⁰ Eric Hobsbawn, "klasik ekonomi politikin" Smith'in *Ulusların Zenginliği*'nin yayımlanması ile başladığını belirtmekte, 1817'de *Ekonomi Politikin*

⁵ A.e., s. 46-51.

⁶ Michael Perelman, **The Invention of Capitalism: Classical Political Economy and the Secret History of Primitive Accumulation**, Durham, Duke University Press, 2000, s. 176.

⁷ Hunt, a.g.e., s. 47.

⁸ Robert B. Ekelund, Jr, Robert F. Hébert, **A History of Economic Theory and Method**, New York, The McGraw-Hill Companies, inc., 1997, s. 98.

⁹ Edwin Cannan, "Editor's Introduction", **An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations**, Ed. Edwin Cannan, New York, The Modern Library, 1937, s. lvii.

¹⁰ Peter Minowitz, **Profits, Priests, and Princes: Adam Smith's Emancipation of Economics From Politics and Religion**, Stanford, California, Stanford University Press, 1993, s. 3.

İlkeleri ile zirveye çıktığını ve 1830'lardan sonra düşüşe geçtiğini vurgulamaktadır.¹¹ Eric Roll ise 1821'de James Mill'in *Ekonomi Politiğin Elementleri* isimli eserinde klasik anlayıştan sapmanın ilk işaretlerini görmenin mümkün olduğunu ve klasik ekonominin kuruculuğu bakımından Smith ve Ricardo arasında bir ayırım yapmanın mümkün olmadığını vurgulamaktadır.¹²

Adam Smith'in ekonominin yanında özellikle ahlak ve hukuk konusunda da eserler veren bir filozof olması, düşünür hakkında "Adam Smith problemi" olarak adlandırılan bir tartışma konusu açmıştır. Bu problemin temelinde, özellikle *Ulusların Zenginliği* ve *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda ifade edilen fikirlerin birbirleriyle uzlaştırılması (ya da uzlaştırılamaması) yatmaktadır. *Ulusların Zenginliği*'nin 1776'da yayımlanmasından bugüne değin 231 yıl geçmiştir. Bu zaman zarfında Smith üzerine çalışan bazı araştırmacı ya da yazarlar, bu iki eserin birbirinden tamamen ayrı iki alanı, ahlak ve ekonomiyi, ele aldığını belirtmekte, Smith'in *Ulusların Zenginliği*'nde öz çıkar kavramını, *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda ise insandaki sosyal ve ahlaki duyguları ön plana çıkardığını düşünmektedirler.

Buna göre, ekonomi, bilimsel irdelemenin ciddi ve ayrı bir disiplini haline Smith tarafından getirilmiştir.¹³ Böylece ekonominin ahlak felsefesinin boyunduruğundan kurtarıldığı iddia edilmektedir. Başka bir ifade ile Smith, *Ulusların Zenginliği*'ndeki öz çıkar ve *Ahlaki Duygular Kuramı*'ndaki erdem kuramını, biri gerçekte neyin olup bittiği, diğeri neyin olması gerektiğiyle ilgili olan iki ayrı ve birbiriyle bağlantısız alanda uygulanmak üzere geliştirmiştir.¹⁴ Örneğin Haney, ekonominin bir bilim olarak felsefeden ve özellikle ahlak felsefesinden türemiş olduğunu belirtmektedir. Haney'e göre, ekonominin ahlak felsefesinden ayrışma sürecinde, insan doğasının materyal dünyadan büyük oranda bağımsız ve "ruhani" bir özelliğe mi sahip olduğu (idealizm), yoksa maddesel ve büyük oranda fizik kurallarına mı bağlı (materyalizm) olduğuna dair sorulan soru, net olarak

¹¹ Hobsbawn, a.g.e., s. 258.

¹² Roll, a.g.e., s. 141.

¹³ Ekelund, Hebert, a.g.e., s. 98.

¹⁴ Athol Fitzgibbons, **Adam Smith's System of Liberty, Wealth, and Virtues: The Moral and Political Foundations of The Wealth of Nations**, Oxford, Clarendon Press, New York, Oxford University Press, 1995, s. 3.

cevaplanmış değildir. Bununla beraber, bilimsel ekonominin kurucuları materyalizmi kabul etme eğilimindedirler.¹⁵

Smith'e ait olan, irili ufaklı ve deneme niteliğinde yazılmış pek çok metin mevcuttur. Ne var ki bunlar arasında düşünüre ait temel eser niteliğinde olan kitaplar, *Ahlaki Duygular Kuramı*, *Astronomi Tarihi*, *Hukuk Üzerine Dersler* ve *Ulusların Zenginliği* olarak sıralanabilir. Düşünürün ilgilendiği konulardaki tüm bu çeşitlilik hesaba katıldığında bazı temel sorular akla gelmektedir. Örneğin, Smith'i yalnızca ekonomi ile özdeşleştirmek ve ekonomiyi ele alış şeklini bilimsel olarak nitelemek ne kadar doğrudur? *Ahlaki Duygular Kuramı*'nı *Ulusların Zenginliği*'nde bağımsız olarak mı "okumak" gerekmektedir? Bu iki eserdeki insan tipi ve düşünürün ahlak ve ekonomi hakkındaki görüşleri nasıl uzlaştırılabilir? Ayrıca düşünürün *Astronomi Tarihi* ve *Hukuk Üzerine Dersler*'deki görüşleri dikkate alınırsa, bu eser ve *Ulusların Zenginliği* arasında herhangi bir bağlantı kurulabilir mi? Kısacası, Smith'in ekonomik görüşlerinin ve bu görüşlerin ifade edildiği *Ulusların Zenginliği*'nin düşünürün genel felsefesi ve ahlak ve hukuk konusundaki görüşleri ile olan bağlantısı kurulabilir mi? Bu ve benzeri sorular tezin ana sorunsalını oluşturmaktadır.

Bu sorulara yanıt verebilmek için öncelikle Smith'in ahlak ve bilim felsefesine değinmek gerekmektedir. Zira, *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda geliştirilen fikirler ve kavramlar, *Hukuk Üzerine Dersler* ve *Ulusların Zenginliği*'nde ele alınan konuların doğru kavranabilmesi bakımından belirleyiciliğini koruması ve *Astronomi Tarihi*, Smith'in felsefeye genel bakışını yansıtmaması bakımından çalışmanın ilk bölümünde incelenmektedir. *Ulusların Zenginliği*'nde düşünürün kullandığı hukuki terminoloji ve kavramları sunmak bakımından, *Hukuk Üzerine Dersler* ikinci bölümde ve Smith'in siyasal iktisat kuramı, "polis" kavramı, kamu ve birey ilişkisine bakışıyla birlikte ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde, düşünürün değer ve fiyat kuramları, ahlaki ve hukuki boyutlarıyla yorumlanmaya çalışılmakta ve son olarak Smith'in piyasa algısı hakkında çeşitli yazarların görüş ve yorumlarına yer verilmektedir.

¹⁵ Lewis H. Haney, **History of Economic Thought: A Critical Account of the Origin and Development of the Economic Theories of the Leading Thinkers in the Leading Nations**, New York, The Macmillan Company, 1948, s. 214-215.

1. BÖLÜM

Adam Smith'in Ahlak ve Bilim Felsefesi

Ahlaki Duygular Kuramı, Ulusların Zenginliği ile birlikte Adam Smith'in yayımladığı iki kitaptan birisidir. Düşünürün ahlak kuramı, temel olarak *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda yer almaktadır. *Astronomi Tarihi* ise, Smith'in vefatının ardından, düşünürün yayımlanmamış yazılarının bir derlemesi olarak ortaya çıkartılmıştır. Düşünürün bilim felsefesi büyük ölçüde bu metne dayandırılmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde öncelikle Smith'in ahlak felsefesine değinilecektir. Ahlak kuramına verilen bu önceliğin nedeni, *Astronomi Tarihi*'nde düşünürün geliştirdiği söylevdeki temel kavramların *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda daha kapsamlı ve sistematik olarak ele alınmış olmasıdır. Bu bakımdan öncelikle, düşünürün yaptığı ahlak sistemleri sınıflandırmasından hareket ederek, “ortak duygu”, “empati”, “imgelem”, “ahlaki duygular”, “ahlaki uygunluk” ve “erdem” gibi temel kavram ve temalar ele alınacaktır. Böylece, Smith'in ahlak felsefesinin genel hatları belirlenecektir. Ayrıca, *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda adaletin kesin ve ayrıntılı genel kuralları ile diğer erdemlerin gevşek ve belirsiz kuralları arasında yapılan ayırım, düşünürün *Astronomi Tarihi*'nde düzenli ve düzensiz göksel cisimler arasında yaptığı ayırımla bağlantılandırılmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda, Smith'in bilim felsefesinin temel nitelikleri üzerinde durulacaktır. Sırasıyla, felsefi irdelemenin temel kaynağı olan hayret, şaşkınlık ve hayranlık duyguları, felsefenin düşünür tarafından tanımlanması, bu felsefenin mekanikçi felsefe ile karşılaştırılması ve felsefi irdelemenin sınırsızlığı gibi temalar ele alınacaktır.

1. Ahlak Felsefesi Sistemleri

Adam Smith, *Ahlaki Duygular Kuramı*'nın yedinci bölümünde kendisinden önceki filozofların ahlak felsefelerini incelemekte ve bunları sınıflandırmaktadır. Smith bu sınıflandırmayı yaparken filozofların iki temel soruya verdikleri cevaplar üzerinden hareket etmektedir. Buna göre, herhangi bir ahlak felsefesinin temel

niteliklerini bu iki soruya verilen (ya da Smith'in verildiğini varsaydığı) cevaplara indirgemekte ve bu cevaplar Smith'in sınıflandırmasının ana başlıklarını oluşturmaktadır:

“İlk olarak, erdem nerede bulunur? Ya da saygı, onur, ve onayın doğal hedefi olan mükemmel ve övgüye değer [kişisel] karakteri oluşturan mizacın tonu ve davranışın şekli nedir? Ve, ikinci olarak, zihnin hangi güç veya kabiliyeti bize bu karakteri, ki o her neyse, önerir? Ya da başka bir ifade ile, zihin, ne ile bir davranış şeklini diğerine tercih eder, birini doğru diğerini yanlış addeder; birinin onay, onur, ve ödüle, ve diğerinin suçlama, ayıplama, ve cezaya layık olduğunu düşünür?”¹

Smith, ilk soruda erdemın doğasının ne olduğunu sormaktadır. Zira *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda, çeşitli ahlak felsefesinin bu soruya karşılık verdiği cevapların incelendiği kısım, “Erdemin Doğası hakkında yapılmış olan çeşitli açıklamalar” başlığını taşımaktadır.² Smith'e göre erdemın doğası hakkında yapılan açıklamaları üç sınıfa ayırmak mümkündür. İlk sınıfta yer alan filozoflara göre erdem *uygunluk*'tan (propriety) meydana gelmektedir.³ Diğer bir sınıf, erdemın doğasında *ihtiyat*'ın (prudence) yer aldığını belirtmektedir.⁴ Son olarak bazı filozoflar erdemli davranışı niteleyen tek eğilimin *yüce gönüllülük* (benevolence) olduğunu iddia etmektedir.⁵ Smith'in belirttiği gibi bu üç sınıf ya da “sistem”in dışında “erdemın doğası hakkında herhangi bir açıklama yapılmış olduğunu düşünmek imkansızdır.”⁶ Bununla beraber, düşünürün “Dr. Mandeville'nin sistemi” olarak adlandırdığı bir diğer ahlak felsefesi daha vardır.⁷ Ne var ki, bu felsefe, “kötülük ve erdem” arasında herhangi bir ayırım yapma yoluna gitmemektedir. Bu bakımdan Smith bu sistemi “tamamen zararlı” olarak nitelendirmektedir. Oysa uygunluk, ihtiyat ve yüce gönüllüğe dayanan sistemler, her ne kadar kendi içlerinde bir takım “kusurlar” içeriyor olsalar da, kötülük ve erdem arasında bir ayırım yapmakta ve insanları erdemli olduğunu düşündükleri davranış ve tutumlara teşvik etmektedir. Bu

¹ Adam Smith, **Theory of Moral Sentiments**, Ed. D.D. Raphael, A.L. Macfie, Indianapolis, Liberty Fund, 1982 (Çevrimiçi)
http://oll.libertyfund.org/index.php?option=com_staticxt&staticfile=show.php%3Ftitle=192&Itemid=27, Ekim 2007, s. 189.

² A.y.

³ A.e., s. 190.

⁴ A.y.

⁵ A.y.

⁶ A.y.

⁷ A.e., s. 210.

özelliklerinden dolayı sundukları felsefi kuralları benimseyen kişiler ve genel olarak insanlık için faydalı olduklarını kabul etmek mümkündür.⁸

Erdemi uygunlukla eşdeğer kabul eden sisteme göre erdem, “her hangi bir tür duygudan değil, fakat tüm duygularımızın uygun bir şekilde yönetilmesi ve yönlendirilmesinden” meydana gelmektedir. Herhangi bir duygu ya da bu duygunun yol açtığı davranış kendi başına erdemli ya da erdemsiz değildir. Duygu, kendisini uyaran nesnelere ve bu nesnelere verdiği tepkinin derecesine bağlı olarak erdemli ya da erdemsiz olarak nitelenir.⁹ Bu bakımdan, her hangi bir duyguda değil, bu duygunun, uyarıcısı olan nesneye verdiği tepkinin uygunluğunda aranmaktadır. Smith’in belirttiği gibi bu felsefe sistemine göre erdem, “hareketimizin kaynağı olan duygunun, kendisini uyaran neden ya nesneye olan uygunluğundan meydana gelmektedir.”¹⁰ Böylece amaç, çeşitli duygular arasındaki dengenin korunması ve tutkuların kendileri için tayin edilmiş alanların dışına çıkmalarına izin verilmemesidir.¹¹ Smith bu felsefe sistemine dahil alan isimler arasında Platon, Aristoteles, Zeno, Clark, Woolaston ve Shaftesbury’nin isimlerini saymaktadır.¹²

Erdemin doğasının ihtiyat olduğunu savunan felsefe sistemine göre ise erdem, “kendi özel çıkar ve mutluluk arayışımızdaki bilgelikte ya da yalnızca bu amacı hedefleyen bencil duygularımızın uygun yönetimi ve yönlendirilmesinde”

⁸ A.e., s. 209.

⁹ A.e., s. 190. Smith, “duygu” terimini İngilizce “affection” kelimesi ile ifade etmektedir. *Ahlaki Duygular Kuramı*’nda kullanıldığı şekliyle “affection” terimi günlük kullanımından oldukça farklı bir içeriğe sahiptir. Günlük kullanımda “sevme” ya da “hoşlanma” anlamına gelen “affection”, *Ahlaki Duygular Kuramı*’nda “duygu” anlamında kullanılmaktadır. Bu bakımdan “sentiment” kelimesiyle aynı içeriğe sahiptir. Ayrıca Türkçe “tutku” anlamına gelen “passion” kavramı da benzer şekilde kullanılmaktadır. Zira *Ahlaki Duygular Kuramı*’nda Smith, “sentiment or affection” ifadesini sıklıkla kullanmaktadır. Düşünür “insanı toplumda birleştirme eğiliminde olan duygular”dan bahsederken “affection” terimini kullanmakta ve bunları “insanlık”, “şefkat”, “arkadaşlık” ve “saygı” olarak sunmaktadır. Benzer şekilde insanları birbirinden uzaklaştıran ve toplumun dağılmasına yol açan duygular (affection) olarak “kızgınlık”, “nefret” ve “intikam”dan bahsetmektedir. (s. 175) Bu arada belirtmekte fayda vardır ki, bu terim, yalnızca insanın ruh halini nitelemekle kalmayıp insan tutum ve davranışlarını da betimlemektedir. Bu bakımdan “duygu”lar kişinin yalnızca iç dünyasında oluşan bir duygusal deneyim olarak değil, fakat aynı zamanda “gözlemci” tarafından izlenebilen bir davranış ya da tutum olarak da düşünülmelidir. Smith’in ahlak kuramında “davranış” (action) “duygu”yu (affection, sentiment ya da passion) izlemektedir. Bu bakımdan düşünürün ahlak kuramında ahlaki yargılamaya konu olan unsurlar yalnızca duygular (sentiment, affection, passion vb.) değil, fakat aynı zamanda bunların sonucu olan davranış (action)’lardır.

¹⁰ A.e., s. 202.

¹¹ A.y.

¹² A.e., s. 190-203.

yatmaktadır.¹³ Bu felsefi anlayışın temsilcisi olarak Epicurus ismi ön plana çıkmaktadır. Smith, Epicurus'un felsefesinin odağında bedensel haz ve acının yattığını belirtmektedir. Epicurus'a göre "bedensel haz ve acı doğal arzu ve sakınmanın mutlak hedefleridir."¹⁴ Zihinsel haz ve acı bedensel haz ve acıdan türemektedir. Haz ve acının zihin ve beden tarafından hissediliş şekli birbirinden farklıdır. Bedenin hissettiği duygular anlık ve bu nedenle daha "önemsiz"dir.¹⁵ Buna karşın zihin geçmişte yaşanmış ve gelecekte yaşanılacak haz veya acıları hatırlama yeteneğine sahiptir. Bu bakımdan zihinsel haz ve acılar daha büyük ve önemlidir.¹⁶ Smith'in belirttiği gibi bu felsefeye göre:

"Mutluluğumuz ve kederimiz başlıca zihne dayandığı için, eğer doğamızın bu yanı doğru yönlendirilebilirse, eğer düşüncelerimiz ve fikirlerimiz olması gerektiği gibi olursa, bedenimizin ne tür bir etki altında olduğunun pek önemi olmaz. Eğer aklımız ve yargımız üstünlüklerini koruyabilirlerse, büyük bedensel acı altındayken bile, kayda değer bir mutluluktan pay sahibi olabiliriz."¹⁷

Bu bakımdan bu felsefe sisteminde amaç, "bedensel rahatlık" ve "zihinsel güven ve dinginliğe" ulaşmaktır.¹⁸

Yüce gönüllüğü esas alan filozoflara göre ise erdem, "kendi mutluluğumuzu değil, başkalarının mutluluğunu hedef alan duygular"dan meydana gelmektedir."¹⁹ Bu ahlak anlayışının temel taşlarından birisi "ilahi mükemmellik" kavramıdır. İnsan zihninin mükemmelliği ve erdemi, "ilahi mükemmelliğe" ve Tanrı'nın tüm eylemlerini etkileyen "aşk ve yüce gönüllülük ilkelerine" ulaşma çabasında yatmaktadır.²⁰ Bu bakımdan bu felsefe Hristiyan Kilisesi tarafından kabul görmüştür. Smith, bu düşünce sisteminin eski temsilcileri olarak Eklektikler ve Platonistleri göstermektedir. Bunların yanında Ralph Cudworth, Henry More, John Smith ve Francis Hutcheson aynı sınıfa dahil edilmiştir.

Smith'in her üç felsefe sistemine karşı eleştirel bir tutum içerisinde bulunduğu dikkatlerden kaçmamaktadır. Zira düşünür, kendinden önceki ve çağdaşı

¹³ A.e., s. 190.

¹⁴ A.e., s. 203.

¹⁵ A.y.

¹⁶ A.y.

¹⁷ A.e., s. 203-204.

¹⁸ A.e., s. 204.

¹⁹ A.e., s. 190.

²⁰ A.e., s. 206.

olan çeşitli filozofların ahlak felsefelerini genel hatlarıyla özetlemekle kalmayıp, uygun gördüğü noktalarda bu filozofların dahil olduğu sistemlerin zayıf noktalarını da vurgulamaktadır. Bu bağlamda düşünürün bu sistemler hakkında getirdiği en temel eleştiri, her bir sistemin belirli bir erdem üzerinde gereğinden fazla odaklanması ve diğer erdemlere ikinci plana atmasıdır. Bu durum “duygular arasındaki dengeyi bozmakta” ve “bazı hareket ilkelerini, bu ilkelere layık olanın ötesinde” vurgulamaktadır.²¹

Smith’e göre erdemın doğasında uygunluğun yer aldığını savunan filozoflar, “saygıdeğer” ve “yüce” erdemler olan “öz-yönetim” ve “öz-kontrol”u ön plana çıkarmakta, buna karşın daha “yumuşak”, “sevimli” ve “nazik” erdemler olan “insanlık erdemleri” üzerinde fazla durmamaktadırlar. Dahası bu “nazik” ve “yumuşak” erdemler, özellikle Stoacı filozoflar tarafından, bilge bir insanın kalbinde taşınması gereken “zayıflık” belirtileri olarak sunulmaktadır.²² Aşağıda Smith’in kendi ahlak kuramının genel hatları incelenirken belirtileceği gibi özellikle “öz-kontrol” erdemi, kişilerin uygun duygu ve davranışlara ulaşmasında önemli bir işleve sahiptir. “Öz-kontrol”, kişilerin, duygu ve davranışlarının nedeni olan nesnelere karşı verdikleri tepkileri daha kontrollü ve dengeli bir şekilde ifade etmelerini sağlamaktadır.

Erdemi ihtiyat ile ilişkilendiren sistemler ise ihtiyat, dikkat ve uyanıklık gibi tutumları teşvik etmekte, bunun yanında saygıdeğer ve sevimli erdemleri önemsizleştirmektedirler. Ne var ki, Smith’in belirttiği gibi ihtiyatlı davranış ve tutumların gereği olarak teşvik edilen bu tutumlar, sevecen erdemlerin tüm “güzelliğini” ve saygıdeğer erdemlerin tüm “yüceliğini” ortadan kaldırmaktadırlar.²³

Benzer şekilde Smith, erdemın doğasında yüce gönüllülüğü bulan ve “ılımlı erdemleri” teşvik eden felsefe sistemlerinin, uygun tutum ve davranışların en önemli köşe taşlarından olan “zihnin saygıdeğer erdemlerini” ihmal ettiğini ve bunları “erdem” olarak nitelendirmekten dahi uzak durduğunu belirtmektedir. Ayrıca bu sınıfa dahil olan filozoflar için kişisel çıkarı hedefleyen ve ihtiyatlı tutum ve

²¹ A.e., s. 209.

²² A.y.

²³ A.y.

davranışların odağında yer alan “hareket ilkeleri”, yüce gönüllülüğün tüm faziletlerini ortadan kaldırmaktadır. Smith’in belirttiği gibi bu filozoflara göre “ihtiyat, yalnızca kişisel çıkarları artırmak için kullanıldığında, asla bir erdem olarak düşünülemezler”.²⁴

Çeşitli filozofların ahlak felsefelerinin yukarıda aktarılan iki temel sorudan ilkinde verdikleri (ya da Smith’in verdiklerini düşündüğü) cevaplardan hareket ederek, bu filozofların ahlak anlayışlarını sınıflandırma yoluna giden Smith’in *Ahlaki Duygular Kuramı*’ndaki şu ifadeleri, düşünürün aynı soruya kendisinin verdiği yanıt hakkında önemli ip uçları sunmaktadır:

“Uygunluk olmadan erdem olmaz, ve uygunluğun bulunduğu yerde belirli bir derece onama söz konusudur. Fakat yine de bu betimleme kusurludur. Zira uygunluk her erdemli davranış için gerekli bir malzeme olsa da, her zaman tek malzeme değildir.”²⁵

Anlaşılan o dur ki uygunluk Smith için erdemın önemli yapı taşlarından birisidir. Bununla beraber düşünür, erdemın doğasında başka “malzemelerin” de bulunması gerektiğini belirtmektedir. Uygunluk dışındaki “malzemelerin” ne olduğu konusu aşağıda Smith’in ahlak kuramı incelenirken daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Ne var ki önce *Ahlaki Duygular Kuramı*’nda ikinci temel soruya ilişkin olarak yapılan sınıflandırmaya değinmekte fayda vardır: “Zihnin hangi güç veya kabiliyeti bize bu [erdemli] karakteri, ki o her neyse, önerir?”

Smith’in bu noktada cevabın aradığı soru, erdemın doğası ya da niteliğinden ziyade, erdemli davranışın “kesin ve özgün ölçüsü” ile ilgilidir.²⁶ Başka bir ifade ile, bir duygu ya da davranışın onay, onur ve ödüle layık olup olmadığını tespit etmek için gerekli olan “kesin ve özgün ölçü”nün dayandığı ilkenin ne olduğu sorusuna yanıt aranmaktadır.

Smith, bu soruya çeşitli filozofların verdiği cevapların üç başlık altında ele alınabileceğini düşünmektedir. Hobbes’un dahil olduğu ilk sınıf *öz-sevgi*’yi (self-love) “onay ilkesi” olarak kabul etmektedir. Buna göre öz-sevgi, “kendimizdeki ve başkalarındaki erdemli karakterin, kendi kişisel çıkarımızı en çok yükselten karakter

²⁴ A.y.

²⁵ A.e., s. 202.

²⁶ A.y.

olduğunu kavramamızı sağlar.”²⁷ Cudworth’un dahil olduğu ikinci sınıf için onay ilkesi akıl (reason)’dır. Kişiyi doğru ve yanlış arasındaki farkın ne olduğunu bildiren akıl, benzer şekilde hangi duygu ve davranışın onaylamaya değer olduğunu, hangilerinin ahlaki uygunluğa sahip olmadığını belirtmektedir.²⁸ Smith’in bir örnek olarak Hutcheson’u verdiği üçüncü sınıfın üyelerine göre ise onay ilkesi ahlaki his (moral sense) ya da duygu (sentiment)’dur. Buna göre davranışların ahlakiliğini saptamak, bu davranışların izleyicilerde kendiliğinden oluşturduğu anlık tatmin ya da memnuniyetsizliğe bağlıdır.²⁹ Başka bir ifade ile hakkında ahlaki bir yargıya varılan kişinin davranışlarını izleyen kişi, herhangi bir zihinsel muhakemede bulunmadan, bu kişinin tutum ve davranışı hakkında anlık bir yargıya ulaşmaktadır.

Smith bu son sınıfın üyelerini ikiye ayırmaktadır. Hutcheson’un dahil olduğu grupta bulunan filozoflara göre,

“Onay ilkesi, kendine özgü bir doğası olan bir duyguya, bazısı bu yeteneği olumlu ve diğerleri ise olumsuz bir şekilde etkileyen, belirli eylem ve davranışların görüntüsü karşısında zihnin uyguladığı belirli bir algılama gücüne dayanır (...) [Bu filozoflar], kendine özgü ve diğerlerinden farklı bir doğaya sahip olan bu duyguya (...) belirli bir isim verir, ve onu ahlaki his olarak adlandırır.”³⁰

İkinci gruba dahil olan filozoflar ise, “ahlaki his” olarak adlandırılan duygunun gerçekte var olmadığını savunmaktadırlar. Zira, insanların ahlaki yargılara ulaşma yeteneklerini, “ahlak hissi” gibi “yeni”, kendine özgü ve doğası diğer duygulardan farklı olan tek bir duyguya indirgemek anlamsızdır. Bu filozoflara göre aynı olay ya da görüntü karşısında dahi insanlarda çok çeşitli etkiler oluşmasına sağlayan “Doğa” ve daha önce ismi duyulmamış bir ahlak hissini aksine, varlığı her zaman bilinen empati (sympathy) yeteneği, bu ahlak duygusunun tüm yeteneklerine sahiptir.³¹ Böylece bu sınıfta yer alan filozoflar, onay ilkesini duyguya indirgemekte ve bu duyguyu herhangi bir “ahlaki his” ile değil, fakat “empati” yeteneği ile açıklamaktadırlar.³² Ayrıca, bu felsefe sistemi, temel olarak fayda ilkesine dayanmaktadır.³³ Smith bu noktada, fayda ilkesine dayanan felsefe

²⁷ A.e., s. 189.

²⁸ A.e., s. 213.

²⁹ A.y.

³⁰ A.e., s. 217.

³¹ A.y.

³² A.e., s. 220.

³³ A.y.

sistemleri hakkında yaptığı eleştiriye *Ahlaki Duygular Kuramı*'nın dördüncü kısmında yer verdiğini belirtmekte ve Hume'u eleştirmektedir.³⁴ Bu nokta aşağıda daha ayrıntılı bir biçimde incelenecektir.

Smith, ilk sınıflandırmasında olduğu gibi, ikinci sınıflandırmada yer verdiği felsefe sistemlerine çeşitli eleştiriler getirmektedir. Smith'in kendi ahlak kuramının incelenmesine geçmeden önce bu eleştirilere değinmekte fayda vardır. Zira söz konusu eleştiriler düşünürün ahlak anlayışı hakkında önemli ip uçları sunmaktadır.

İlk olarak Smith, onay ilkesinin öz-sevgiye dayanmasının mümkün olmadığını belirtmektedir. Düşünür, insan için en memnuniyet verici olan şeyin bu insanın hissettiği duyguların diğer insanlar tarafından anlaşılması ve paylaşılması olduğunu belirttikten sonra şöyle devam etmektedir:

“Fakat [tüm duygularımızı öz-sevginin belirli inceliklerinden türetmeyi seven kimseler] derler ki; kendi zayıflığının ve başkalarının desteğine duyduğu ihtiyacın bilincinde olan insan, bu insanların kendi duygularına uyum sağladığını gözlemlediğinde mutlu olur, çünkü böylece onların desteğinden emin olur, ve tersini gözlemlediğinde üzülür, çünkü onların muhalefetinden emin olur. Fakat hem haz hem de acı öylesine anlık ve çoğu zaman sıradan durumlar üzerine hissedilir ki, bu sonuçların böylesine öz-çıkarıcı bir kaygıdan türetilmeyeceği oldukça açıktır.”³⁵

Smith, benzer şekilde insanlardaki doğru ve yanlış algısının temelde akla dayandırılmasını eleştirmektedir. Gerçi düşünür, insanların ahlaki yargılar ve kurallar oluşturmalarında aklın önemli bir payı olduğunu düşünmektedir. Zira genel ahlaki kuralların oluşması süreci, deneyimler üzerinden yapılan zihinsel çıkarımlarla mümkün olmaktadır. Ne var ki, Smith'e göre ilk algılama herhangi bir zihinsel çıkarıma fırsat vermeyecek kadar anlıktır:

“Ahlakın (...) genel kurallarının kaynağı kuşkusuz akıl olmasına karşın, doğru ve yanlışın ilk algısının akıldan türetilebileceğini varsaymak tamamen gülünç ve dayanaksızdır (...) Bu ilk algılar ve genel kuralların temelini teşkil eden tüm diğer deneyimler aklın değil, fakat anlık his ve duygunun nesnelidir.”³⁶

Smith, aşağıda daha ayrıntılı olarak değinileceği ve eserinin başlığından anlaşılacağı gibi, kendi felsefesini ahlaki duygular üzerine kurmaktadır. Bu bakımdan onay ilkesini duygulara dayandırması noktasında Hutcheson'u

³⁴ Andrew Stewart Skinner, *A System of Social Science: Papers Relating to Adam Smith*, Oxford, Clarendon Press, 1995, s. 54-55.

³⁵ Smith, *a.g.e.*, s. 39.

³⁶ *A.e.*, s. 216.

onaylamaktadır.³⁷ Ne var ki, “ahlaki his” kavramına itiraz etmektedir. “Ahlaki his” teriminin İngiliz dili için yeni bir kelime olduğunu ve “Tanrı tarafından insan doğasının temel prensibi” olarak belirlendiği iddia edilen bir kavramın, şimdiye kadar hiçbir dil tarafından isimlendirilmemiş olmasına şaşırıldığını belirtmektedir.³⁸

2. Adam Smith’in Ahlak Kuramının Genel Hatları

Yukarıda belirtildiği gibi Smith’e göre onay ilkesi “anlık his ve duygular”dır. Düşünür *Ahlaki Duygular Kuramı*’nın “Eylemin Uygunluğu” başlıklı ilk bölümünde, ahlaki yargıların oluşturulma mekanizmasını açıklamaktadır. Bu bağlamda öncelikle “ortak duygu” (fellow-feeling), “empati” ve “imgelem” (imagination) kavramlarını tanımlamakta, daha sonra ise kendi ahlak felsefesinde “uygunluğun” oynadığı role değinmektedir.³⁹ Smith’e göre uygunluk, erdemini doğasını açıklayan önemli unsurlardan biri olmakla beraber, tek unsur değildir. Bu bakımdan eserin bu bölümünde uygunluk ve erdem arasındaki temel farklara değinilmekte, “saygıdeğer” ve “sevimli” erdemlerin tamamlayıcı işlevleri irdelenmektedir. Ayrıca düşünürün ahlak felsefesinin önemli bir ögesi olan “tarafsız gözlemci” kavramı ele alınmaktadır. Bu temel noktalarına değinmekte fayda vardır.

2.1 Ahlaki Uygunluk

Smith’in ahlak kuramının başlangıç noktasında “ortak duygu” kavramı yer almaktadır. Buna göre insanın sahip olduğu ortak duygu, çevresinde bulunan diğer insanların duygularını algılaması ve bu duygulardan etkilenmesi sonucunu doğurmaktadır.

“Her ne kadar insanın bencil olduğu varsayılsa da, açıktır ki doğasında, diğer insanların durumlarına ilgi duymasını sağlayan, ve görmenin verdiği zevk dışında

³⁷ A.e., s. 217.

³⁸ A.e., s. 218.

³⁹ “Ortak duygu”, “fellow-feeling’in Türkçe karşılığı olarak Francisco Vergara’nın **Liberalizmin Felsefi Temelleri** isimli eserinden alınmıştır. Francisco Vergara, **Liberalizmin Felsefi Temelleri: Liberalizm ve Etik**, Çev. Bülent Arıbaş, İstanbul, İletişim Yayıncılık A.Ş., 2006, s. 80.

hiçbir şey elde edemese de, onların mutluluğunu kendisi için bir ihtiyaç haline sokan, bazı ilkeler vardır.”⁴⁰

Smith, algılanan ve paylaşılan duygunun niteliğine bağlı olarak, ortak duygunun farklı kelimeler ile tanımlandığını belirtmektedir. Örneğin, başkalarının acılarına karşı hissedilen ortak duygu “acıma” ve “merhamet” kelimeleri ile ifade edilmektedir. Buna karşın her çeşit ortak duyguyu tanımlayan genel bir kavramın da mevcut olduğunu ve bu kavramın “empati” kelimesiyle ifade edildiğini belirtmektedir. Buna göre diğer kişi hangi duygu içerisinde bulunursa bulunsun, bu kişiye yönelik olarak oluşan ortak duygunun genel adı “empati”dir.⁴¹

Smith’e göre ortak duygunun ve dolayısıyla empatinin kaynağı imgelemdir.⁴² Diğer insanların duygularını algılamak ve bu duygulardan etkilenmek ancak imgelem aracılığıyla sağlanabilmektedir.⁴³ Örneğin, acı çeken bir kişinin hissettiği duyguları algılayabilmek için bu kişinin içinde bulunduğu durumu hayal etmek gerekmektedir:

“Hayal etme yoluyla kendimizi onun yerine koyarız, benzer bütün işkencelere katlanıyor olduğumuzu düşünürüz, onun bedenine gireriz, ve bir dereceye kadar onunla aynı kişi oluruz, ve sonra duyguları hakkında bir fikir oluşturur, ve hatta derece olarak az da olsa, onlardan çok farklı olmayan şeyler hissederiz. Kendi içimize bu şekilde taşıdığımızda, onlara bu şekilde uyum sağlayıp ve kendimize ait hale getirdiğimizde, kişinin acıları en sonunda bizi etkilemeye başlar, ve onun nasıl hissettiğini düşününce titrer ve sarsılırız.”⁴⁴

Smith, diğer insanlarla empati kurabilmek için bu insanların içinde bulunduğu durum hakkında bilgi sahibi olunmasının önemine değinmektedir. Gerçi bazı durumlarda empati, yalnızca “diğer insanlardaki belirli duyguların görüntüsünden” kaynaklanmaktadır. Bu durumlarda duygular, “bir insandan diğerine anında ve [gözlenen] kişideki bu duyguları neyin uyardığı hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmadan, aktarılmaktadır.”⁴⁵ Yas ve neşe gibi belirgin duyguların aktarılması bu duruma örnektir. Diğer durumlarda ise, diğer kişide oluşan duyguların, bu duygulara yol açan neden ve nesnelere ne olduğunu önceden bilmeden aktarılması mümkün değildir.⁴⁶ Smith’in belirttiği gibi, “empati, duygunun

⁴⁰ Smith, **a.g.e.**, s. 36.

⁴¹ **A.e.**, s. 37.

⁴² **A.y.**

⁴³ **A.e.**, s. 36.

⁴⁴ **A.e.**, s. 37.

⁴⁵ **A.y.**

⁴⁶ **A.y.**

görüntüsünden çok, bu duyguyu uyaran durumun görüntüsünden kaynaklanmaktadır.”⁴⁷

Özetlemek gerekirse, insanlar, empati ve imgelem sayesinde gözlemedikleri kişinin içinde bulunduğu şartlar ve bu şartlar altında neler hissediyor oldukları konusunda belirli bir algıya ulaşmaktadırlar. Böylece, hem hayal güçlerinin yardımıyla karşılarındaki kişinin içinde bulunduğu durum ve şartları zihinlerinde canlandırmakta, hem de kendilerini, bu kişinin yerine koymaktadırlar. Böylece kendilerini, gözlemedikleri kişi ile özdeşleştirmekte ve bu kişinin içinde bulunduğu durumun ona neler hissettirmekte olduğuna dair bir algıya varmaktadırlar.

Smith, ortak duygu, empati ve imgelem kavramları hakkında genel tanımlamalar yaptıktan sonra, duygu ve davranışların uygunluğunun belirlenmesi konusuna geçmektedir. Duygu ve davranışların ahlaki açıdan yargılanması sürecinde “gözlemci”, imgelem ile oluşturduğu “empatik duyguları”nı gözlediği kişideki “özgün duygular” ile karşılaştırmaktadır. Buna göre:

“Birinci dereceden söz konusu olan kişinin özgün duyguları, gözlemcinin empatik duyguları ile mükemmel bir uyum içerisinde bulunduğu anda, bu sonuncusuna kaçınılmaz olarak adil ve uygun, ve [oluşmalarına yol açan] nesnelere uyumlu; ve, öte yandan, gözlemci, durumu kendi içine taşıdıktan sonra, hissettikleri ile bunların uyuşmadığını keşfettiğinde, bu duygular ona kaçınılmaz olarak adaletsiz ve uygunsuz, ve kendilerini uyaran sebeplere uyumsuz görünür.”⁴⁸

Anlaşılabileceği gibi, gözlemlenen duyguda aranan uygunluk, bu duygunun kendisini uyaran ve oluşmasına neden olan sebeplerle olan ilişkisine bağlıdır. Gözlemci imgelem yoluyla söz konusu kişinin içinde bulunduğu durumun resmini kendi zihninde oluşturmakta, empatik duygular ise bu imgesel duruma uygun olarak ortaya çıkmaktadır. Oysa gözlenen kişinin içinde bulunduğu şartlar ve bu şartlara bir tepki olarak ortaya çıkan tutum ve duygular gerçektir. Ne var ki gözlemci gözlediği kişinin tutum ve duygularını kendi zihninde oluşturduğu imgelere göre değerlendirmektedir. Gerçek tutum ve duygular, gözlemcinin durum imgesiyle ve buna uygun olarak oluşan empatik duygularıyla uygunluk içerisinde bulunursa, gözlemcinin onayını kazanmaktadır. Aksi takdirde söz konusu kişi onaylanmamaktadır:

⁴⁷ A.e., s. 38.

⁴⁸ A.e., s. 40.

“Herhangi bir duyguyu, kendisini uyaran sebeple olan orantı ya da orantısızlığı bakımından yargılarken, kendimizde ona karşılık gelen duygunun dışında her hangi bir kural ya da ölçü kullanmamız imkansızdır. Eğer, durumu kendi içimize taşıdığımızda, sebebin yol açtığı duyguların kendimizinkilerle örtüştüğünü ve uyuştuğunu keşfedersek, kaçınılmaz olarak onları bu sebeplere karşı orantılı ve uygun bularak onaylarız; aksi taktirde, kaçınılmaz olarak aşırı ve orantı dışı bularak, kınarız.”⁴⁹

2.2. Uygunluk ve Erdem

Smith, ahlaki uygunluk ve onama kavramlarını bu şekilde tanımladıktan sonra uygunluk ve erdem arasındaki farkları ortaya koymaya yönelmektedir. Bu doğrultuda temel bir varsayımdan hareket etmektedir. Smith’e göre, insan, her ne kadar diğer insanlarla empati kurma eğiliminde olsa da, bu kişilerin içinde buldukları durum ve duyguları tam olarak algılaması mümkün değildir.⁵⁰ Bu durum gerek gözlemci gerekse duygu ve davranışlarının yargılanması söz konusu olan kişi için bir sorun teşkil etmektedir. Zira Smith’in “Karşılıklı Empati Hazzı” başlıklı kısımda değindiği gibi “bizi, göğsümüzde taşıdığımız duyguların diğer insanlar tarafından ortak duygu ile karşılanması kadar memnun eden başka bir şey yoktur”.⁵¹ Oysa, gözlendiğini bilen kişi, çevresindeki gözlemcilerin, kendisinin içinde bulunduğu duruma eksiksiz giremeyeceklerini ve ne hissettiği hakkında anlık bir deneyim yaşayamayacaklarını bilmektedir.⁵² Dahası, insan yalnızca kendi duygularının diğer insanlar tarafından anlaşılmasından değil, fakat diğer insanların duygularına karşı empatiyle yaklaşmaktan da büyük bir haz almaktadır. Diğer insanlarla empati kuramayan kişi için bu durum bir “acı” kaynağıdır.⁵³ Bu bakımdan, ortak duyguya ulaşma konusunda gözlemci ve gözlenen kişinin yaşadığı kısmi zorluk, her ikisi için de bir sorun teşkil etmektedir.

Skinner’ın belirttiği gibi, böyle bir sorun hakkında yapılan bu tespit, Smith’in bir tarafta “yumuşak ve sevimli” , diğer tarafta “saygıdeğer” erdemler olmak üzere, iki grup erdemi ahlak kuramının içine dahil etmesine ve uygunluk ile erdem

⁴⁹ A.e., s. 42.

⁵⁰ A.e., s. 43.

⁵¹ A.e., s. 39.

⁵² A.e., s. 43.

⁵³ A.e., s. 40.

arasındaki farkı ortaya koymasına imkan vermektedir.⁵⁴ Çevresindeki insanların kendisinin içinde bulunduğu duruma eksiksiz ve tam olarak giremeyeceklerini bilen, fakat onlardan gelecek olan empatiyi büyük bir tutkuyla bekleyen kişi, bu durumda, duygu ve davranışlarının derecesini çevresindeki insanların daha kolay bir şekilde algılayabileceği bir noktaya çekme eğiliminde olacaktır. Böylece kişi, duygularının “doğal tonundaki keskinliği düşürecek” ve bu duyguları çevresindeki insanların empatik duygularıyla uyumlu ve benzer hale getirmeye çalışacaktır.⁵⁵ Aynı şekilde, Smith, empati kurma sorununu aşmak için, diğer insanların içinde buldukları durum ve duygulara girebilmenin verdiği hazzın beklentisi içinde olan gözlemcinin, “elinden geldiği kadar, kendisini diğer insanın durumuna koymaya çalışması gerektiğini” belirtmektedir:

“[Gözlemci] arkadaşının tüm durumuna en küçük olaylara kadar uyum sağlamak, ve empatinin temeli olan kurgusal durum değişimini mümkün olduğu kadar mükemmel yapmak için çabalamalıdır.”⁵⁶

Smith’e göre, gözlemci ve gözlemlenen kişilerin tüm çabalarına karşın, empatik ve gerçek duygular arasında tam bir karşılıklılık ve benzerliğin oluşması yine de mümkün olmayacaktır. Zira, imgelem yoluyla oluşan ve hayali olmaktan öteye geçmeyen empatik duygular, gerçek duyguları hem daha düşük bir derecede, hem de gerçek niteliğinden saptırarak karşılamaktadır.⁵⁷ Buna karşın Smith, toplumsal uyumun sürdürülebilmesi için bu derece bir karşılıklılık ve uyumun dahi yeterli olacağını belirtmektedir.⁵⁸

Smith’in toplumsal uyum konusunda yaptığı bu son tespit, düşünürün erdem ve uygunluk arasında yaptığı ayırımı anlamak bakımından önemlidir. Zira erdem, bireylerin duygularındaki karşılıklılık ve benzerliğin, toplumsal uyum için gerekli olan “yeterlilik” seviyesinden “mükemmellik” seviyesine çıkartılması ile ilgilidir. Başka bir ifade ile gerçek ve empatik duygu arasındaki uyumun daha üst seviyelerde kurulmasını sağlayabilen ve böylece birbirlerinin durum ve duygularına üst düzeyde

⁵⁴ Skinner, **a.g.e.**, s. 57.

⁵⁵ Smith, **a.g.e.**, s. 43.

⁵⁶ **A.y.**

⁵⁷ **A.y.**

⁵⁸ **A.y.**

girebilen bireylerin sahip oldukları vasıflar, Smith'in erdemini doğası hakkında ne düşündüğünü açıklığa kavuşturmaktadır:

“İki farklı erdem kümesinin temelini, iki farklı çaba, gözlemcinin birinci derecede söz konusu olan kişinin duygularına girme çabası, ve birinci derecede söz konusu olan kişinin duygularını, gözlemcinin onaylayabileceği şeye indirme çabası oluşturmaktadır. Yumuşak, nazik, sevimli erdemler, samimi alçakgönüllülük ve anlayışlı insanlık erdemleri, ilkinin üzerine kurulur: yüce, ihtişamlı ve saygıdeğer [erdemler], öz-inkar, öz-yönetim, [ve] doğamızdaki tüm hareketleri, kendi davranışlarımızdaki asalet, onur ve uygunluğun gerektirdiği şeylere tabi kılan, tutkular üzerindeki kontrol erdemleri, özgünlüklerini ikincisinden alır.”⁵⁹

Smith'in bu ifadelerinden anlaşılacağı gibi, erdemini doğasında yalnızca uygunluk değil, onunla beraber “yücelik”, “saygıdeğerlik”, “naziklik”, “sevimsizlik” vb. unsurlar da mevcuttur. Başka bir ifade ile erdem, ahlaki uygunluğun ötesinde ve üzerinde, etkileyici ve göz alıcı bir niteliğe sahiptir. Smith bu durumu yine *Astronomi Tarihi* isimli eserinde sıkça bahsettiği “hayranlık” kavramıyla açıklamaktadır:

“Bu bakımdan, erdem ile sade uygunluk arasında; hayran olunmayı ve alkışlanmayı hak eden özellik ve eylemler ile yalnızca onaylanmayı hak edenler arasında, kayda değer bir fark vardır.”⁶⁰

Smith'in *Astronomi Tarihi*'nde belirttiği gibi, “etkisi, dikkatsiz bir bakış açısıyla hayal etmeye alışık olduğumuzdan çok daha geniş çaplı olan” merak ve şaşkınlık duygularının temelinde, sıra dışı, özgün, beklenmedik ve umulmadık nesnelere ya da olaylar yatmaktadır. Benzer şekilde bu nesne ve olaylarda gözlemlenen güzellik ve yücelik, hayranlık duygusuna kaynaklık etmektedir. *Astronomi Tarihi*'nde bu duyguların sebebi olan nesne ve olaylara örnek olarak, meteorlar, kuyruklu yıldızlar, gezegenler ve bunların hareketleri gibi “doğanın ender olguları” gösterilmektedir.⁶¹ Buna karşın *Ahlaki Duygular Kuramı*'ndeki ifadelerden anlaşılacağı gibi, toplumsal yaşamda ahlaki yargılamalara tabi olan duygular da, gözlemcide hayret, şaşkınlık ve hayranlık duygularının oluşmasına kaynaklık edebilmektedir. Kişilerde, onaylanmanın ötesinde hayret, şaşkınlık ve hayranlık ile karşılaşılan bu tarz duygular, gözlemcinin empatik duyguları ile örtüşmenin

⁵⁹ A.e., s. 44.

⁶⁰ A.e., s. 45.

⁶¹ Adam Smith, *Essays On Philosophical Subjects*, Ed. W. P. D. Wightman, J. C. Bryce, Indianapolis, Liberty Fund, 1982, (Çevrimiçi) http://oll.libertyfund.org/index.php?option=com_staticxt&staticfile=show.php%3Ftitle=201&Itemid=27, 1 Eylül 2007, s. 29.

ötesinde, bu duyguları “öncülük eden ve yönlendiren” bir niteliğe sahiptir. Smith’in belirttiği gibi bu durumda,

“Onları yalnızca onaylamakla kalmayız, fakat sıra dışı ve beklenmedik keskinlik ve kapsamlılıkları karşısında hayret eder ve şaşırırız, ve bu kişi çok üst düzey bir hayranlık ve alkışı hak eder görünür. Zira hayret ve şaşkınlığın eşlik ettiği onaylama, uygun şekilde hayranlık olarak adlandırılan ve doğal ifadesi alkış olan duyguyu meydana getirir.”⁶²

Bu bakımdan erdem, uygunluğun ötesinde hayret, şaşkınlık ve hayranlık uyandıran bir olgudur. Erdemli sayılmayı hak eden kişi de, beslediği “yüce gönüllü” duygular ve sergilediği öz-kontrol ile insan doğasının en mükemmel halini yansıtmaktadır.⁶³ Smith’in belirttiği gibi:

“Ahlakın sıradan derecesinde, erdem yoktur. Erdem mükemmelliktir, ham ve sıradan olanın çok daha üzerine yükselen yaygın olmayan derecede yüce ve güzel bir şeydir. Sevimli erdemler, keskin ve beklenmedik inceliği ve narinliğiyle şaşkınlık uyandıran bir hassaslık derecesinden meydana gelir. İhtişamlı ve saygıdeğer olanlar, insan doğasının en yönetilmez tutkuları üzerindeki şaşırtıcı üstünlüğüyle hayretler içerisinde bırakan bir öz-kontrolden oluşur.”⁶⁴

Yukarıda da belirtildiği gibi, bir yandan insanlar arasında mutlak bir empatinin kurulabilmesi bakımından yaşanan imkansızlık, buna karşın gerek gözlemci gerek gözlenen kişinin karşılıklı empatiden bekledikleri haz, gözlemci açısından, karşısındaki kişinin duygularına daha fazla girme hassasiyet ve çabasını, gözlenen kişi açısından, öz-kontrol aracılığıyla duygularını doğal derecesinden daha aşağıya çekme çabasını doğurmaktadır.

Toplumsal uyumun varlığı ve devamı için bu yönde sergilenecek **sıradan** bir çabalama yeterli olmaktadır. Bu durumda, bu çabayı sıradan ölçülerde sergileyen bireylerin oluşturduğu toplum sıradan bir uyuma sahiptir. Oysa, “hassasiyet ve öz-kontrol erdemleri sıradan değil, fakat *sıra dışı*” bir niteliğe sahiptir.⁶⁵ Bunun sonucu olarak da “insanlar arasında, duyguların ve tutkuların tüm zarafet ve uygunluğundan meydana gelen uyumun oluşması” ancak bu sıra dışı erdemler aracılığıyla mümkündür.⁶⁶

⁶² Smith, **Theory of Moral Sentiments**, s. 42.

⁶³ **A.e.**, s. 45.

⁶⁴ **A.y.**

⁶⁵ **A.y.**, italikler bana aittir.

⁶⁶ **A.y.**

Smith böylece uygunluk ve erdem arasındaki farkı ortaya koymuş olmaktadır. Erdeme ulaşılabilme için uygunluk gerekli, fakat tek başına yeterli olmayan bir unsurdur. Zira erdemli karakterin, hayret, şaşırma ve hayranlık uyandırması gerekmektedir. Bu ise yüce gönüllülük ve öz-kontroldeki “sıra dışılık” ile sağlanmaktadır. Ne var ki, Smith’in geliştirdiği erdem kavramına daha geniş bir açıdan bakıldığında yüce gönüllülük ve öz-kontrolün dışında iki temel karakterin daha erdem kavramı içerisine dahil edildiği görülmektedir. Bunlar adalet ve ihtiyattır:

“Mükemmel ihtiyatın, kesin adaletin, ve uygun yüce gönüllülüğün kurallarına göre hareket eden kişinin mükemmel şekilde erdemli olduğu söylenebilir. Fakat, tek başına bu kurallar hakkındaki mükemmel bilgi, kişinin bu tarzda hareket edebilmesini sağlayamayacaktır: kendi tutkuları onu yanlış yönlendirme eğilimindedir (...) En mükemmel bilgi, en mükemmel öz-kontrol ile desteklenmezse, kişinin sorumluluğunu yerine getirebilmesini sağlayamayacaktır.”⁶⁷

Smith, *Ahlaki Duygular Kuramı*’nda dört ana erdemden bahsetmektedir. Bu erdemlerin hangileri olduğunu açıkça belirtmemiştir. Ne var ki, adalet, ihtiyat, öz-kontrol ve yüce gönüllülük, yukarıda verilen alıntıda olduğu gibi, *Ahlaki Duygular Kuramı*’nın farklı kısımlarında benzer bir kalıp içerisinde kullanılmaktadır. Smith, ahlaki mükemmelliğe ulaşabilmek için bu dört ana erdemden birbirlerinden ayrı düşünülmemeyeceğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda *Ahlaki Duygular Kuramı*’nda sık sık mükemmellik kavramına atıfta bulunmaktadır.

“Tüm bu durumlarda ihtiyat, pek çok yüce ve zarif erdemle, cesaret, kapsamlı ve güçlü yüce gönüllülükle, adaletin kurallarına karşı gösterilen kutsal saygıyla, ve tüm bunları destekleyen uygun derecedeki öz-kontrolle birleşmektedir. Bu üstün ihtiyat, en üst seviyedeki mükemmelliğe taşındığında, olası her şart ve durumda en mükemmel uygunlukla hareket etme sanat, yetenek, ve alışkanlık ya da eğilimini var saymaktadır. Tüm zihinsel ve tüm ahlaki erdemlerin en üst seviyedeki mükemmelliğini kaçınılmaz olarak varsaymaktadır.”⁶⁸

2.3. Tarafsız Gözlemci

Ahlak kuramı bağlamında Smith’in geliştirdiği önemli kavramlardan birisi de “ideal” ya da “tarafsız gözlemci” kavramıdır. *Ahlaki Duygular Kuramı*’nın “Kendi Duygularımız ve Davranışımızı İlgilendiren Yargıların ve Sorumluluk Hissinin

⁶⁷ A.e., s. 172.

⁶⁸ A.e., s. 161.

Temeli” başlık üçüncü bölümünde düşünür, insanın kendi duygu ve davranışları hakkında vardığı ahlaki yargıların kaynağını irdelemektedir. Diğer insanların yargılanması sürecinde geçerli olan ilkelerin bu bağlamda da geçerli olduğunu belirtmektedir. Buna göre kişi kendi duygu ve davranışlarının ahlaki açıdan uygunluğuna onay verebilmek için, kendisini diğer insanların yerine koymakta ve kendi sergilediği duygu ve davranışları bu insanların gözlerinden seyretmeye yönelmektedir. Bu açıdan baktığında, uygun bulduklarını onaylamakta, uygunsuz bulduklarını ise kınamaktadır.⁶⁹

Smith’e göre insan, kendisini ahlaki açıdan yargılamak amacıyla, duygu ve davranışlarını diğer insanların gözlerinden izlediğinde, bir sonuca varabilmek için, “diğerlerinin yargılarının ne olduğu, belirli durumlarda ne olacağı, ya da ne olması gerektiği” konusunda belirli bilgiye sahip olmalıdır.⁷⁰ Toplumsal yaşamdaki genel ahlaki kurallarla ilgili olan bu bilgiye ise, ancak toplum içinde yaşamının getirdiği bir dizi deneyim aracılığıyla elde edilebilmektedir. Örneğin, Smith, toplumun dışında, kendi türüyle kurabileceği her türlü iletişimden tamamen yoksun olarak yetişen bir insanın, kendi karakteri, duygu ve davranışlarının uygunluğu ya da erdemsizliği, kendi zihninin güzelliği ya da şekilsizliği hakkında hiçbir fikre sahip olamayacağını belirtmektedir. Bu bakımdan birey için toplum, kendisini izleyebileceği bir ayna işlevi görmektedir.⁷¹ Kişi ancak bu yolla kendisi ve diğerleri arasında bir karşılaştırma yapabilmekte ve sonuç olarak kendi karakteri, kendi duygu ve davranışları hakkında belirli bir bilince ulaşabilmektedir. Benzer şekilde genel ahlaki kuralları hakkında da fikir sahibi olabilmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi, akıl, toplumdaki genel ahlaki kuralların oluşturulması aşamasında önemli bir işleve sahiptir:

“Tekil olayların büyük çeşitliliğinde, ahlaki kapasitemizi neyin memnun edip etmediğini, bu yeteneklerin neyi onaylayıp neyi onaylamadığını gözlemleriz, ve bu deneyimden çıkarımlar yaparak, genel kurallar oluştururuz. Fakat çıkarım her zaman aklın faaliyetlerinden birisi olarak kabul edilir. Dolayısıyla tüm genel kural ve fikirleri akıldan çıkardığımız uygun olarak söylenir.”⁷²

⁶⁹ A.e., s. 96.

⁷⁰ A.y.

⁷¹ A.e., s. 97.

⁷² A.e., s. 216.

Smith, insanın kendi davranışlarını diğer insanların gözünden izleme yeteneğinden bahsederken, gerçek gözlemci dışında farklı nitelikte bir başka gözlemcinin varlığını da ortaya koymuş olmaktadır. Smith'in ideal ya da tarafsız olarak nitelendirdiği bu gözlemci:

“Akıl, prensip, bilinç, kalbin sakini, içerideki adam, davranışımızın büyük yargıç ve hakemidir. Ne zaman başkalarının mutluluğunu etkileyecek şekilde davranacak olsak, en cüretkar tutkularımızı şaşkına çevirebilen bir sesle, bize kalabalığın [içinde] yalnızca birisi olduğumuzu (...) hatırlatır.”⁷³

Tarafsız gözlemci bu şekilde toplumun birey üzerindeki ahlaki denetiminin ya da kontrolünün bir yansıması olarak ortaya çıkmaktadır. Minowitz'in belirttiği gibi, toplumun ve gerçek gözlemcilerin varlığına ihtiyaç duyan Smith'in tarafsız gözlemcisi, günümüzün terimleriyle, bireylerdeki “içselleştirilmiş toplumsal bilinç” olarak ortaya çıkmaktadır.⁷⁴ Skinner'a göre ise, tarafsız gözlemci, toplum ya da gerçek gözlemciler tarafından sorumlulukları hakkında sürekli olarak uyarılmalı ve uyanık tutulmalıdır.⁷⁵

Tarafsız gözlemci kavramının sahip olduğu bu sosyal içerik, Smith'in birey kavramı ile klasik liberal düşüncedeki birey kavramı arasında önemli farkların olduğunu göstermektedir. Klasik liberal düşüncede birey, genellikle kendi öznesine kapanmış ve varlığı tüm toplum ve toplumsal kurumların varlığını önceleyen temel birim olarak algılanmaktadır.⁷⁶ Ontolojik bireycilik olarak da adlandırılan bu anlayışa göre var olan tek şey bireylerdir.⁷⁷ Oysa açıktır ki Smith, bireyin ahlaki yargılama yeteneğini ve dolayısıyla öznelliğini hiçbir şekilde toplumdan ayrı düşünmemektedir. Toplum içinde yetişmeyen insan, toplumsal aynadan yoksun olarak kendi yüzünün güzelliği ya da şekilsizliğini dahi bilmekten uzaktır.⁷⁸

3. Adalet ve Diğer Erdemler Arasındaki Fark

Adam Smith, uygunluk ve erdem arasında yaptığı, yukarıda belirtilen ayrımın bir benzerini, çok daha belirgin bir şekilde adalet ve diğer erdemler arasında

⁷³ A.e., s. 108.

⁷⁴ Minowitz, a.g.e., s. 48.

⁷⁵ Skinner, a.g.e., s. 61.

⁷⁶ Andrew Vincent, **Modern Political Ideologies**, United Kingdom, Blackwell Publishing, 2003, s. 32.

⁷⁷ Patricia Hogue Werhane, **Adam Smith and His Legacy for Modern Capitalism**, New York, Oxford University Press, 1991, s. 114.

⁷⁸ Smith, a.g.e., s. 96.

yapmaktadır. Bu ayırım adalet ve diğer erdemlere ilişkin genel ahlaki kuralların belirlenmesiyle ilgilidir. Yukarıda belirtildiği gibi, tekil durumlar söz konusu olduğunda, ahlaki yargılara ulaşmak anlık empatik duygularla mümkündür. Her ne kadar akıl ve sosyal deneyim, genel ahlaki kuralların oluşturulmasında önemli bir işleve sahip olsalar da, bu kuralların temelini de tekil durumlar ve anlık duygular oluşturmaktadır. Smith'in belirttiği gibi:

“[Bu kurallar] tekil durumlarda, ahlaki kapasitemizin, doğal erdem ve uygunluk hissimizin, onayladığı ya da onaylamadığı şeylerin deneyimi üzerine kurulmuştur. Belirli davranışları, araştırma üzerine, bazı belirli genel kurallarla tutarlı ya da bu kurallara uygun gözüktükleri için onaylamayız ya da suçlamayız. Tam tersine genel kurallar, deneyim üzerine, belirli bir çeşit ya da belirli bir tarzda olan davranışların onaylandığı ya da onaylanmadığı keşfedilerek oluşturulur.”⁷⁹

Genel ahlaka ve erdemlere ilişkin kurallar deneyimlere dayandığı için, bu kuralları kesin bir şekil ortaya koymak ve bireyden bu kurallara istisnasız olarak uymasını beklemek mümkün değildir.⁸⁰ Ne var ki adaletle ilişkin kurallar bu anlamda bir istisnadır. Zira “genel kuralları, kendisini ilgilendiren her eylemi en büyük kesinlikle belirleyen bir erdem vardır. Bu erdem adalettir.”⁸¹

Zira Smith'e göre kurallarına uyulmaması belirli bir zararla sonuçlanan tek erdem adalettir. Adalet kurallarının ihlali başka insanlara zarar vermek anlamına gelmektedir.⁸² Bu nokta aşağıda daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Ne var ki öncelikle Smith'in adalet ve diğer erdemler arasında vardığı bu ayırımın daha geniş bir açıdan değerlendirilmesinde fayda vardır. **Böylece, bu farkın Smith'in genel felsefesindeki yeri ve konumuna değinme ve büyük resmi görmeye çalışma imkanı doğacaktır.**

Düşünürün genel felsefesine göre, felsefi irdelemenin konusu olan nesne ya da olaylarda hayret, şaşkınlık ve hayranlık duygularını uyandıran nitelikler aranabileceği gibi, düzenlilik, kurallılık ve uygunluk gibi özelliklere de rastlanmaktadır. Yukarıda belirtildiği gibi Smith, özellikle öz-kontrol ve yüce gönüllülük erdemlerini hayret, şaşkınlık ve hayranlık duygularıyla beraber anmaktadır. Bu erdemlere sahip olan kişi, insan doğasının mükemmelliğini ve bu

⁷⁹ A.e., s. 119.

⁸⁰ A.e., s. 127.

⁸¹ A.y.

⁸² A.e., s. 77.

kişilerden oluşan topluluk, uyumun ulaşılabilecek en yüksek seviyeyi yansıtmaktadır. Bu bağlamda, adalet, sunduğu kesin ve belirli kurallarla sosyal yaşamdaki işleyişin hayret, şaşkınlık ve hayranlık uyandıran yanlarından ziyade, düzenlilik ve kurallılık sağlayan boyutuyla ilgilidir. Smith bu durumu *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda şu şekilde ifade etmektedir:

“Adaletin kuralları gramerin kurallarına; diğer erdemlerin kuralları kompozisyonda incelik ve zarafete ulaşmak için eleştirilenler tarafından koyulan kurallara benzetilebilir. İlki kesin, ayrıntılı ve kaçınılmazdır. Diğeri gevşek, belirsiz ve kararsızdır, ve bize, kendisini elde etmemiz için belirli ve yanılmaz yollar sağlamaktan ziyade, hedeflememiz gereken mükemmellik hakkında genel bir fikir sunmaktadır.”⁸³

Smith'e göre felsefi düşüncenin yöneldiği temel konulardan birisi doğadır. Düşünürün doğa felsefesi ya da fizik olarak adlandırdığı bu felsefe dalının irdelediği nesne ve olaylar arasında “büyük doğa olayları, gökyüzündeki cisimlerin dönüşleri, ay ve güneş tutulmaları, kuyruklu yıldızlar, şimşek çakması ve havanın başkaca olağanüstü hadiseleri; bitkilerin ve hayvanların üreyişi, yaşayışı” gibi olgular yer almaktadır.⁸⁴ *Astronomi Tarihi* incelendiğinde görüleceği gibi, doğa felsefesinin temel nesnesi olan doğada, hayret, şaşkınlık ve hayranlık duygularını uyandıran sıra dışı ve beklenmedik olgular kadar, düzenli hareketler ve belirli kurallar sunan olaylar da mevcuttur. Örneğin, insanlığın eski dönemlerinde şaşkınlıkla karşılanan güneş ve ay tutulmaları artık “sıradan” bir olay olarak karşılanmaktadır.⁸⁵ ***Ahlaki Duygular Kuramı*'nda adalet ve diğer erdemler arasında yapılan ayrımın Smith'in genel felsefesi bağlamında değerlendirilebilmesi ve böylece bu ayrıma daha geniş bir açıdan bakılabilmesi için, düşünürün felsefi irdelemenin temellerine ilişkin *Astronomi Tarihi*'nde sunduğu görüşlerine değinmekte fayda vardır.**

4. Astronomi Tarihi ve Adam Smith'in Felsefe Tanımı

Smith, *Astronomi Tarihi*'nde felsefenin tanımını, kaynağını ve temel nitelikleri üzerinde durmaktadır. Varsayımlarını ve iddialarını örneklendirmek için ise

⁸³ A.e., s. 127.

⁸⁴ Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*, Çev. Haldun Derin, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006, s. 857.

⁸⁵ Smith, *Essays On Philosophical Subjects*, s. 34.

geçmişten kendi zamanına kadar kurulmuş olan tüm temel astronomi sistemlerini incelemektedir. Bu sistemler Antik Yunandan başlayarak Newton'a kadar gelen çeşitli filozofların meteorlar, gezegenler, yıldızlar, kuyruklu yıldızlar, güneş ve ay tutulmaları gibi göksel cisim ve devinimler hakkında sistemli açıklamalar oluşturmaya çalışan temel kuramlardır. Smith, *Astronomi Tarihi*'nin ilk üç bölümünde “hayret”, “şaşkınlık” ve “hayranlık” kavramlarının tanımlamakta ve felsefi irdelemenin kaynağının bu duygulara dayandığını göstermeye çalışmaktadır. Düşünür, astronomi tarihini ele aldığı dördüncü ve son bölümde astronomi sistemleri hakkında detaylı bir analiz ortaya koymaktadır. Bu detaylar ayıklandığında ise Smith'in genel felsefe anlayışını yansıtan paragraflara ulaşmak mümkün olmaktadır. Bunlar arasında “sistem” kavramı hakkında getirdiği tanım ve Newton felsefesi hakkındaki düşünceleri tespit edilebilmektedir. Bu noktalara sırasıyla değinmekte fayda vardır.

4.1 Felsefenin Temel Kaynağı Olan Duygular

Smith, *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda ahlaki yargılar oluşturma sürecini empatik duygu ve imgelem kavramlarıyla açıkladığı gibi, *Astronomi Tarihi*'nde felsefi irdelemenin kaynağını ve felsefi sistemlerin oluşturulma sürecini benzer şekilde duygu ve imgeleme açıklamaktadır. Aşağıda belirtildiği gibi, bu bağlamda ilk olarak hayret, şaşkınlık ve hayranlık duyguları ile insan zihninin imgelem yoluyla bu duyguları aşmak ya da tatmin etmek için sergilediği çabaları ele almaktadır.

Smith'e göre hayret, şaşkınlık ve hayranlık kavramları içerik olarak birbirinden farklıdır. Hayranlık, daha önce karşılaşılmamış ve hakkında ya çok az ya da hiçbir bilgiye sahip olunmayan “doğanın ender olayları, meteorlar, tutulmalar, nadide bitki ve hayvanlar” gibi sıra dışı nesne ve olaylarla karşılaşıldığında oluşan bir duygudur. Şaşkınlık, sıklıkla karşılaşılan ve hakkında daha önceden bilgi sahibi olunan olayların, beklemedik zamanlarda ortaya çıkması sonucunda oluşmaktadır. Smith'in belirttiği gibi “daha önce bin kez gördüğümüz bir arkadaşın birden belirmesi” buna bir örnektir. Hayranlık ise beklenen, ve hakkında bilgi sahibi olunan bir nesne ya da olayla karşılaşıldığında, bu olayın ya da nesnenin, sahip olduğu

güzellik ve büyüklükle yarattığı bir duygudur. Bir ovanın güzelliği ya da bir dağın yüceliği, insanlar tarafından hayranlık duygusuyla karşılanmaktadır.⁸⁶ Smith, bu üç duygunun birbirlerini beslediğini ve aynı anda meydana geldiklerinde birbirlerinin etkilerini arttırdığını da belirtmektedir. Örneğin, her gün rastlanılan ve tanıdık olan bir nesne, her ne kadar güzel ve büyük olursa olsun, hayret ve şaşkınlık duyguları ile karşılanmayacağından, insan üzerinde ancak küçük bir etki yaratabilmektedir.⁸⁷

Smith, bu duyguların zihin üzerinde yaptığı etkileri oldukça ayrıntılı bir şekilde tasvir etmektedir. Özellikle üzerinde durduğu iki duygu olan hayret ve şaşkınlık, çeşitli vesilelerle meydana gelerek, zihnin ya da “kalbin” dinginliğini ve düzenini bozmaktadırlar. Zira bu duyguların özelliği, birdenbire ve beklenmedik bir şekilde ortaya çıkıyor olmalarıdır. Smith “Beklenmezliğin ya da Şaşkınlığın Etkileri” başlıklı ilk bölümde belirttiği gibi:

“Daha önceden beklenen ya da tahmin edilen bir cisim kendisini belli ettiğinde, doğal olarak uyarmaya alışkın olduğu duygu ne olursa olsun, zihin bunun için hazırlanmış, ve hatta bir derecede onu algılamış olmalıdır.”⁸⁸

Bu durumda söz konusu nesnenin uyandırdığı duygu ya da tutku, şiddet, acı ya da zorluk olmadan, kalbin içine yavaşça ve kolayca kayar.”⁸⁹ Öte yandan nesne beklenmedik bir anda ortaya çıktığında zihnin ve kalbin tüm dinginliğini bozmaktadır:

“Bu durumda tutku, eğer güçlü ise, bazen anlık ölüme yol açan; bazen imgelemin tüm çerçevesini, bir daha asla eski seviye ve yapısına geri dönemeyecek, fakat çılgınlık ya da deliliğe dönüşecek şekilde parçalayan, ve hemen her zaman geçici bir akıl, ya da durumumuz ve sorumluluğumuzun gerektirdiği dikkat kaybına yol açan, şiddetli ve bükücü duyguların içine atılan kalbin üzerine birdenbire dökülür.”⁹⁰

Zihin ya da kalbin içine birdenbire boşalan duyguların bu etkiyi yapabilmesi bu duyguların niteliklerinden ziyade niceliklerinden kaynaklanmaktadır. Önemli olan söz konusu duygunun neşe ya da hüznün olması değil, fakat birdenbire ve yoğun bir şekilde oluşmasıdır. Bu bakımdan Smith, neşenin, hüznün oranla ruh üzerinde

⁸⁶ A.e., s. 29.

⁸⁷ A.e., s. 30.

⁸⁸ A.y.

⁸⁹ A.y.

⁹⁰ A.y.

daha büyük ve zararlı bir etkide bulunacağını belirtmektedir. Zira neşe, hüzün ile karşılaştırıldığında insan ruhuna daha kolay girebilmektedir.⁹¹

Benzer durum, hayret duygusu için de geçerlidir. Örneğin, bildiği tüm nesnelere zihninde sınıflandırma eğiliminde olan insan, daha önce görmediği ya da bilmediği bir şey ile karşılaştığında ve bu yeni nesneyi zihnindeki herhangi bir sınıf ile eşleştiremediğinde büyük bir hayret duygusu içine düşmektedir:

“Yeni bir nesneyi hayretle karşılarken kendimizde ve diğerlerinde gözlemediğimiz, ve belirsiz ve kararsız düşüncenin doğal belirtileri olan, gözlerin bakakalması ve devrilmesi, nefesin tutulması, ve kalbin kabarmasına yol açar.”⁹²

Smith'e göre hayret duygusu, birbirlerini, alışık olunmayan bir sıra ve düzen içerisinde takip eden nesnelere tarafından da uyarılabilmektedir. Örneğin, mıknaşın demir üzerindeki harekete geçirme etkisi hakkında hiçbir bilgisi olmayan bir kişi, düz masa üzerindeki mıknaşın hareketi sonucunda, demir parçasının hareket ettiğini gördüğünde şaşkınlık ve hayret içinde kalmaktadır.⁹³ Benzer şekilde iki ya da daha çok nesnenin birbirini belirli bir sıra içerisinde takip etmesine alışık olan kişi, bu sıranın bozulduğunu gördüğünde hayret ve şaşkınlık yaşayacaktır.⁹⁴

Smith bu hayret ve şaşkınlığın kaynağını imgelem kavramını kullanarak açıklamaktadır. Belirli bir sıra ve düzen içerisinde hareket eden nesnelere bu hareketi, uzun süre gözlemlendiğinde ve buna alışıldığında, nesnelere imgeleri arasında zihin tarafından bir bağlantı kurulmakta ve bir nesnenin imgesi otomatik olarak diğerinin imgesini çağırmakta ya da sunmaktadır. Bu durumda zihnin, bir nesne fikrinden otomatik olarak diğerine geçmesi bir “imgeleme alışkanlığı” haline gelmektedir. Zihindeki imgeler, gerçek nesnelere göre daha hızlı hareket edebildiği için, zihin bu nesnelere hareketleriyle tekrar karşılaştığında, neler olacağını, hangi nesnenin hangisini ve ne şekilde izleyeceğini önceden bilmektedir. Nesnelere, zihindeki imgelerin alışık oldukları sıra ve düzen içerisinde hareket ettiklerinde, hayret ve şaşkınlık duygularının oluşmasına imkan vermeden, zihindeki imgelerin yanı sıra herhangi bir zorluk ya da kesintiye uğramadan akmakta ve aralarında sıkı bir bağ varmış izlenimini yaratmaktadır. Kısacası, zihinde imgeler arasında

⁹¹ A.e., s. 31.

⁹² A.e., s. 33.

⁹³ A.y.

⁹⁴ A.e., s. 34.

kurulan bağlantı, nesnelere arasında yine zihinde kurulan imgesel bir bağlantıya yol açmaktadır.⁹⁵

Öte yandan bu kurgusal bağlantı, cisimlerin bir ya da daha fazlasının alışık olunan sıra ve düzenin dışında hareket etmesi sonucunda bozulmaktadır. Zihni rahatsız eden ve hayrete düşüren budur. Zira bu durumda, nesnelere imgeleri arasında bir açıklık ya da kopukluk meydana gelmektedir. İmgesel bağlantıdan yoksun olan zihin, bu durumda izlediği cisimlerin hareketleri arasında da bağlantı kuramamakta ve olayı anlamlandırma zorluğu yaşamaktadır:

“İlk önce yeni görüntünün beklenmezliği ile şaşırırız, ve bu anlık duygu sona erdiğinde, nasıl bu şekilde olduğuna hayret ederiz. İmgelem artık, önceden meydana gelen olaydan sonraki olaya geçme konusunda duyduğu her zamanki rahatlığını hissedememektedir. Bu, alışık olmadığı ve dolayısıyla izlemekte ya da katılmakta zorlandığı bir düzen ya da birbirini izleme kuralıdır.”⁹⁶

Bir ya da daha fazla nesnenin, zihnin alıştığı sıra ya da düzenden farklı bir tarzda hareket etmesi, sıra dışı ve beklenmeyen bir durumdur. Bunun için hayret ve şaşkınlıkla karşılanmaktadır. Zihin, hareketlerini gözlemlediği nesnelere arasında, bu nesnelere zihindeki imgeleri arasında meydana gelen boşluk ya da kesintiden kaynaklanan bir boşluk hissettiğinde bu boşluğu kurgusal olarak doldurmaya yönelmektedir. Bu boşluğu doldurmaya yarayacak olan ilişki, nesnelere arasında alışık olunan ilişkilerden hareket edilerek kurulmaktadır. Bu ise nesnelere arasında, zihnin alışık olduğu sıra ve düzen içerisinde hareket eden, fakat görünmeyen, bir “olaylar zinciri varsayımı” (the supposition of a chain of events) ile mümkün olmaktadır. Smith, demir ve mıknatıs arasındaki kurgusal ilişkiyi buna örnek olarak göstermektedir. Buna göre Des Cartes, nesnelere birisinin çevresinde bulunan, gözle görünmeyen ve “effluvia” olarak adlandırdığı bir varlık hayal etmiştir. “Effluvia”, sürekli tekrarlanan temaslarla, diğer cisme etki etmekte ve kendisine doğru çekmektedir. Böylece demir parçası mıknatısın hareketlerine karşılık verebilmektedir. Smith’in belirttiği gibi “etkiden sonraki eylem, tüm şeyler içinde en alışık olduğumuz bir hareket düzenidir”. Başka bir ifade ile bir nesnenin bir diğer nesneye olan etkisinin, bu nesneyi harekete geçirmesi “sıradan” bir olaydır. “Effluvia”, demir parçasını sürekli tekrarlanan etkiler aracılığıyla harekete

⁹⁵ A.e., s. 33-34.

⁹⁶ A.e., s. 34.

geçirmektedir. Bu bakımdan “effluvia”nın harekete geçirme gücü zihnin anlayabileceği bir olgudur.⁹⁷ Sonuç olarak hayret duygusu ortadan kalkmaktadır:

“İmgelem dizisinin bu şekilde durdurulması, birbirinden bu derece kopuk nesnelerin birinden diğerine geçmede imgelemin bulduğu zorluk, ve bunlar arasındaki boşluk ya da kesintiye benzer bir şey hissi, [hayret] duygusunun tüm doğasını oluşturmaktadır. Aradaki olayların bağlayıcı zincirinin açık keşfi üzerine, hayret tamamen ortadan kalkmaktadır.”⁹⁸

Smith böylece, felsefenin tanımına ve kaynağına ulaşmaktadır. Smith’e göre “felsefe, doğanın bağlayıcı ilkelerinin bilimidir.”⁹⁹ Bilinmeyen ve tanımlanamayan nesnelerin uyardığı hayret duygusu, “insanları, doğanın çeşitli görüntülerini birleştiren gizli bağlantıları açmaya uğraşan bilim olan felsefe çalışmalarına yönelten ilk prensiptir.”¹⁰⁰

4.2. Doğanın Bağlayıcı İlkelerinin Kurgusalılığı

Smith, felsefi irdelemeyi, insan zihni ve ruhunun dinginlik ve rahatlığa ulaşma çabasına indirgemektedir. Hayret duygusuyla bozulan denge, alışık olunmayan nesnelere ve olaylar arasında oluşturulan kurgusal ilişki sonucunda tekrar kurulmaktadır. Düşünür’ün de belirttiği gibi “felsefe, (...) sırtan ve uyumsuz görüntüler karmaşasına bir düzen sunmak, imgelem kargaşasını rahatlatmak, ve imgelemi, hem kendi içinde çok memnuniyet verici olan hem de onun doğasına en uygun olan dinginlik ve sağlamlık derecesine geri döndürmek için çabalamaktadır.”¹⁰¹ Ayrıca Smith, felsefi çalışma ya da irdelemenin insanlara haz verdiğini ve insanların felsefeyi başlı başına “iyi” bir şey olarak nitelendiklerini belirtmektedir.¹⁰²

Kaynağı, insan zihni ve ruhunun yaşadığı düzensizlik, belirsizlik ve rahatsızlık olan felsefenin hedefi, bu kaynağa uygun olarak, zihne ve ruha “doğasına uygun olan” ve “haz” veren dinginlik ve düzeni geri getirmektir. Bu bakımdan, felsefi irdeleme ve çalışmaların sonucu olarak ortaya çıkartılan “bağlayıcı ilkeler”

⁹⁷ A.y.

⁹⁸ A.y.

⁹⁹ A.e., s. 36. “*Philosophy is the science of the connecting principles of nature.*”

¹⁰⁰ A.e., s. 39.

¹⁰¹ A.e., s. 36.

¹⁰² A.e., s. 39.

kurgusal bir nitelik taşımaktadır. Başka bir ifade ile Smith, bu ilkelerin gerçekte var olduğunu düşüncesinde değildir. “Bağlayıcı ilkeler” yalnızca zihinde tasarlanmaktadır. Örneğin, “Astronomi Tarihi” başlıklı dördüncü bölümde, Newton’un astronomi sistemi hakkında yaptığı detaylı analizde kullandığı dilin, okuyucuya, bu sistemin ilkelerini nesnel bir gerçekli olarak kabul ettiği yolunda bir izlenim vermekten çekinen Smith, şu hatırlatmayı yapmaktadır:

“Doğanın kopuk ve uyumsuz olgularını birbirine bağlamaya çalışan tüm felsefe sistemlerini yalnızca *imgelemin bir buluşu* olarak sunmaya çabalarken, farkında olmadan, bu bağlayıcı ilkeleri, sanki Doğanın, çeşitli operasyonlarını birbirine bağlamak için kullandığı *gerçek* zincirlermiş gibi ifade eden bir dil kullanmaya dahi yöneltildik.”¹⁰³

Bu ifadelerden de çok net olarak anlaşıldığı gibi, Smith için doğanın farklı nesne ve olgularını zihnin kabul edebileceği şekilde birbirine bağlayan olaylar zinciri, gerçek değil kurgusal bir nitelik taşımaktadır. Düşününürün “sistem” kavramı hakkında ileri sürdüğü görüş göz önünde bulundurulduğunda, yukarıdaki ifadelerin bu fikrin bir uzantısı olduğu anlaşılmaktadır:

“Sistemler pek çok açıdan makinelere benzetilebilir. Bir makine, (...) farklı hareket ve etkileri, gerçekten sergilemek ve birbirine bağlamak için yaratılmış küçük bir sistemdir. Bir sistem, zaten gerçekten sergilenen hareket ve etkileri imgede birbirine bağlamak için bulunmuş bir *hayali makinedir*.”¹⁰⁴

Bu noktada Smith’in felsefesinin mekanikçilik felsefesiyle olan ilişkisine değinmekte de fayda vardır. Fitzgibbons’ın da belirttiği gibi, Smith’in bir mekanikçi olduğu sıklıkla iddia edilmekte, fakat bu iddia ayrıntılı bir şekilde açıklanamamaktadır.¹⁰⁵ Aşağıda görüleceği gibi, düşünür, doğada nesnelere ve toplumda insanların davranışlarını nitelemek için zaman zaman “mekanizma” terimini kullanmakla beraber, bir mekanikçi değildir.

4.3. Smith ve Mekanikçi Felsefe

Smith’e göre bir astronomi sisteminin başarısı basitliğinde ve dolayısıyla imgelem tarafından kolay kabul edilebilirliğinde yatmaktadır. Bunu gerçekleştirmek için ise bir sistem, gökyüzündeki nesne ve olayların her birini ayrı bir ilke ile açıklamak yerine, tümünü bir ya da birkaç ilke ile ilişkilendirebilen bir niteliğe sahip

¹⁰³ A.e., s. 64-65. İtalikler bana aittir.

¹⁰⁴ A.e., s. 47. İtalikler bana aittir.

¹⁰⁵ Fitzgibbons, a.g.e., s. 78.

olmalıdır. İlk felsefi sistemler her zaman için daha ayrıntılı ve detaylıdır. Zira bu sistemler oluşturulurken, “birbirinden kopuk gözüken her iki görüntüyü birleştirmek için, belirli bir bağlayıcı zincir ya da ilkenin gerekli olduğunu düşünülmüştür”. Oysa zaman ilerledikçe gelişen sistemler, “tek ve büyük bir bağlayıcı ilkeyi tüm uyumsuz olguları birbirine bağlamak için yeterli bulmuştur.”¹⁰⁶ Benzer durum ilk makineler için de geçerlidir:

“Herhangi bir hareketi sergilemek için icat edilen ilk makineler her zaman daha karmaşıktır, ve yeni gelen sanatçılar genellikle, ilk defa kullanılanlardan daha az sayıda çark ve hareket ilkesiyle, aynı etkilerin daha kolay olarak üretilebileceğini keşfetmişlerdir.”¹⁰⁷

Benzer şekilde, astronomi sistemlerinin zaman içerisinde gelişmesi, yeni sistemlerin göksel olaylar ve nesnelere daha az sayıda bağlayıcı ilke ile açıklaması sayesinde olmuştur. Örneğin, Smith’in ikinci ana astronomi sistemi olarak adlandırdığı sistem, *eccentric spheres and epicycles*, göksel cisimlerin hareketlerini kesin olarak açıklamak konusunda sunduğu pek çok detaya karşın, hayal gücü tarafından rahatlıkla kabul edebilmek için çok karmaşıktır. Bu niteliğinden ötürü yeni bir sistem ile değiştirilmek durumunda kalmıştır. Smith’in bir felsefe ya da astronomi sisteminde aradığı nitelik, “çark” sayısının mümkün olduğunca az olmasıdır:

“Bu hayali makinenin, Eccentric Spheres sisteminin, hareketlerini sürdürmesi için ne kadar çark gerekmektedir! (...) Bu hayali makine (...) imgelemin içinde, dinginlik ve memnuniyetle dinlenemeyecek kadar ayrıntılı ve karmaşıktır.”¹⁰⁸

Smith neden makinedeki her bir çarkın birbirini nasıl etkilediğiyle değil de tümünün uyumlu hareketini açıklayan ve bu hareketleri birbirine bağlayan birkaç ilke ile ilgilenmektedir? Düşünün “çark” sayısının azalması gerektiği yönündeki talebinin altında yatan sebep nedir? Bu sorulara yanıt bulabilmek için Smith’in *Ahlaki Duygular Kuramı*’nda sunduğu Tanrı fikrinden yararlanmak gerekmektedir. Fakat ondan önce Smith’i bir deist olarak niteleyen Bob Goudwaard’ın, düşünürün ekonomi algısını hatalı bir şekilde mekanikçi felsefeye nasıl indirgelediğine göz atmak faydalı olacaktır:

¹⁰⁶ Smith, **a.g.e.**, s. 47.

¹⁰⁷ **A.y.**

¹⁰⁸ **A.y.**

“Adam Smith ekonomi biliminin babası idi ve aynı zamanda bir deistti. Çok kere iddia edildiği gibi, bu bir tesadüf değildir. Ekonomi bilimi, nihai olarak (...) insanın sosyal ve ekonomik yaşamına, insanın tam olarak erişebileceği doğal yasalar tarafından yönetilen bir kozmos olarak bakan Deizm ikliminde gelişebilirdi. Bu, baskın şekilde mekanizmacı olan bir dünya görüşüne dayanan bir ekonomi bilimi tipi olmak zorundaydı. Saatçinin saati şimdi insanlar tarafından açılabilir, ve gizli mekanizma dikkatle analiz edilebilirdi”¹⁰⁹

Deizme göre Tanrı, evrenin doğal düzenine müdahale etmemektedir. Doğal düzen evrensel yasalar dahilinde kendiliğinden işlemektedir.¹¹⁰ Newton felsefesi de, benzer şekilde, cansız maddelerin, bir kez harekete geçirildiler mi, herhangi bir dış etmen tarafından durdurulmadıkları sürece sonsuza kadar hareket etmeye devam edeceklerini öngören bir felsefedir. Güneş sistemi, herhangi bir müdahaleye maruz kalmadan, tamamen kendi dinamikleri ve yasaları çerçevesinde hareket etmektedir. Tanrının evreni yaratması, evrensel mekanizmaya ilk hareketi ve izlenecek evrensel kuralları sağlaması şeklinde gerçekleşmiştir. Bu mekanizma, Tanrı tarafından işler konuma getirildikten sonra, her şey, Tanrının ilahi müdahalesine ihtiyaç duymadan, kendi başına yürümektedir.¹¹¹

Oysa Smith, Fitzgibbons’ın belirttiği gibi, doğada hiyerarşik bir yapılanmanın olduğunu düşünmektedir.¹¹² Buna göre düşünür, “doğanın her parçasında araçların, en güzel ustalıkla üretmeleri hedeflenen amaçlara yönelik olarak ayarlandıklarını gözlemlemekteyiz” demektedir.¹¹³ Smith, bu bağlamda, saatin çarklarının (araçlar), doğru zamanı (amaç) göstermeye yönelik olarak sergilediği performansı örnek göstermektedir. Smith, çok çeşitli çarkların hareketlerini sebep sonuç ilişkisi şeklinde birbirine bağlayan saat mekanizması içinde, iki temel sebep (cause) teşhis etmekte ve bunları birbirlerinden ayırmaktadır. Buna göre, çarkların birbirlerine ve son amaca yönelik olmak üzere yarattıkları iki ayrı etki, iki farklı sebepten kaynaklanmaktadır. Smith bu sebepleri “son sebep” (final cause) ve “etkin sebep” (efficient cause) olarak tanımlamaktadır. Saatin mekanik bir şekilde işlemesiyle ilgili

¹⁰⁹ Bob Goudwaard, **Kapitalisme en Vooruitgang**’dan aktaran Jan Peil, **Adam Smith and Economic Science: A Methodological Reinterpretation**, Cheltenham, UK, Northampton, USA, E. Elgar, 1999, s. 49.

¹¹⁰ Paul Schumaker, C. Kiel Dwight, W. Heilke Thomas, **Great Ideas/Grand Schemes: Political Ideologies in the Nineteenth and Twentieth Centuries**, New York, The McGraw-Hill Companies, Inc., 1996.s. 50.

¹¹¹ Bertrand Russell, **History of Western Philosophy**, London and New York, Routledge, 2006, s. 494.

¹¹² Fitzgibbons, **a.g.e.**, s. 78.

¹¹³ Smith, **Theory of Moral Sentiments**, s. 81

olan son sebep, çeşitli çarkların hareketlerinin birbirleri üzerindeki sonuçlarının kaynağıdır. Etkin sebep ise, saat tamircisinin, zamanı kesin olarak gösteren bir mekanizma kurma “arzu ve niyeti”ni simgelemektedir. Her iki sebep de çarkların hareketlerine kaynaklık etmektedir. Ne var ki, etkin sebep, son sebebi düzenlemekte ve araçlar farkında olmadan “büyük amacı” gerçekleştirmek (zamanı doğru göstermek) doğrultusunda hareket etmektedirler. Smith’in de belirttiği gibi saatin çarkları bu tarz bir arzu ya da niyet taşımadıkları halde, etkin sebebin hedeflediği sonuca yönelik olarak mükemmel bir performans sergilemektedirler.¹¹⁴

Bu argüman düşünürün insan davranışlarını açıklamaya yönelik geliştirdiği daha büyük bir argümanın parçasıdır. Smith, toplumsal yaşamı bir mekanizma olarak ele almakta, fakat toplum içinde sergilenen bireysel davranışları saatin içindeki çarkların hareketlerine benzetmektedir. Saat tamircisinin arzu ve niyeti ise Tanrı’nın insanların hayatta kalmaları ve çoğalmalarına yönelik olarak taşıdığı arzu ve niyeti simgelemektedir. Buna göre, Tanrı’nın belirlediği “doğal ilkeler” (etkin sebep) tarafından düzenlenen bireysel davranışların (son sebep) bir “büyük amacı” vardır. Bu amaç insan neslinin devamıdır ve Tanrı’nın bilgeliğini yansıtmaktadır:

“İnce ve aydınlanmış bir aklın bize tavsiye ettiği [insan neslinin devamına yönelik] amaçları ilerletmek için doğal ilkeler tarafından yönlendirildiğimiz zaman, bu amaçlara ulaşmamıza aracılık eden duygu ve davranışlardan sorumlu tuttuğumuz bu akıl, insanın bilgeliği olduğunu düşündüğümüz, gerçekte ise Tanrı’nın bilgeliği olan akıldır.”¹¹⁵

Kısacası, Smith toplumu ve daha genel olarak evreni, parçaları arasında belirli bir sebep sonuç ilişkisi olan bir mekanizmaya benzetmekte, fakat mekanizmanın çarkları arasındaki tekil ilişkilerinden ziyade, “etkin sebep” ya da ilahi sebep benzeri, mekanizmadaki tüm çarkların uyumlu hareketini açıklayan “tek bir yüce” ilkeyle ilgilenmektedir.¹¹⁶ Bu bakımdan Smith’in felsefesini mekanikçiliğe indirgemeye ve Newton felsefesi ile özdeşleştirmeye çalışmak hatalıdır.

4.4. Hayret Duygusunun Sınırsızlığı

¹¹⁴ A.y.

¹¹⁵ A.y.

¹¹⁶ Smith, *Essays On Philosophical Subjects*, s. 47.

Smith, doğadaki tüm nesnelere ve olayları kesin ve eksiksiz bir şekilde açıklamanın hiçbir zaman mümkün olmayacağını düşünmektedir. Zira hayretimizin, “doğa tiyatrosu”sunun sahne arkasına kabul edilmek suretiyle sona ermesi düşünür için pek mümkün gözükmemektedir:

“Sahne arkasına kabul edildikten sonra, opera evinin makine sistemine kim hayret edebilir? Ne var ki, doğanın Harikaları’nda bu bağlayıcı zinciri bu şekilde bir açıklıkla keşfetmemiz çok ender bir olaydır. Aslında, bunlardan yalnızca bir kaç bakımından, sahne arkasına gerçekten kabul edilmiş olduğumuz, ve sonuçta hayretimizin tamamen sonlandığı görülmektedir.”¹¹⁷

Smith’e göre, doğanın uyumsuz ve kuralsız gibi görünen olguları, hayal gücü aracılığıyla daha uyumlu ve düzenli bir hale getirildiğinde, hayret duygusu sona ermektedir. Örneğin, bir zamanlar güneş ve ay tutulmalar insanlar tarafından korku ve şaşkınlıkla karşılanırken, bunları “olayların sıradan işleyişine bağlayan bağlayıcı zincirleri bulunmasından beri, artık hayret verici olarak gözükmemektedirler.”¹¹⁸ Gerçi Smith, karmaşık ve bu nedenle anlamsız görünen olayların bu şekilde daha “görkemli bir seyir” haline dönüştüğünü belirtmektedir.¹¹⁹ Ne var ki keşfedilen bağlayıcı zincirler, birbirlerine bağladıkları nesnelere hareketleri için artık bir kural ve düzen sunmaktadır. Bununla beraber, Smith’in yukarıda aktarılan sözlerinden anlaşılacağı gibi, bu bağlayıcı zincirler ne doğanın tüm olaylarını açıklayabilmekte, ne de hayret duygusunun tamamen sonlandırabilmektedir. Bu durumda doğanın bazı olayları gözlemcilerin hayret, şaşkınlık ve hayranlığını uyandırmaya devam etmektedir. Smith bu duruma örnek olarak kuyruklu yıldızların açıklanamayan hareketlerini göstermektedir.

“Kuyruklu yıldızlar, gök yüzünün tüm görüntüleri arasında, astronomlar tarafından şimdiye kadar en az ilgilenileni olmuştur. Görüntülerinin enderliği ve tutarsızlığı, onları Gökyüzü’nün *sabit, sıralı, ve düzenli* nesnelere tamamen ayırmış, ve Dünya yakınında bulunan bölgelerdeki *sabit olmayan, geçici ve tesadüfi* olgulara benzer kılmıştır.”¹²⁰

Yukarıda da vurgulandığı gibi, Smith’in genel felsefesine göre felsefi irdelemenin konusu olan nesne ya da olaylarda düzenlilik, kuralılık ve uygunluk gibi özellikler aranabileceği gibi, hayret, şaşkınlık ve hayranlık duygularını uyandıran

¹¹⁷ A.e., s. 34.

¹¹⁸ A.y.

¹¹⁹ A.e., s. 36.

¹²⁰ A.e., s. 63. İtalikler bana aittir.

niteliklere de rastlanmaktadır. Örneğin, toplumsal yaşamın varlığı ve devamı, kesin, ayrıntılı ve kaçınılmaz adalet kurallarının varlığını zorunlu kılmaktadır. Ne var ki toplumsal uyumun mükemmelliğine işaret eden yüce gönüllülük ve öz-kontrol erdemleri, bireysel davranışlara ve toplumsal yaşama yönelik olarak duyulan hayret, şaşkınlık ve hayranlığın devamını sağlamaktadır. Bu bakımdan Smith için toplumsal yaşamdaki adaleti, sunduğu kararlı, düzenli ve tutarlı kurullarla, edebiyattaki gramer kuralları yanında “Gökyüzü’nün sabit, sıralı ve düzenli nesnelere”ne benzetmek mümkündür. Benzer şekilde yukarıda belirtildiği gibi Smith için insan doğasının mükemmelliğine işaret eden yüce gönüllülük ve öz-kontrol erdemlerini, kompozisyonun estetik niteliklerini arttıran belirsiz ve gevşek kurullar kadar, kuyruklu yıldız gibi “sabit olmayan, geçici ve tesadüfi olgulara” benzetmek de mümkündür. İlki felsefi irdelemenin konusu olan alanlara (toplum, edebiyat, doğa) varlığı herhangi bir sistemin varlığından bahsedebilmek için zorunlu ve gerekli olan düzen, kararlılık ve ilkeselliği sağlamakta; diğeri, bir sistem ya da mekanizmadan bahsedebilmek için zorunlu olmayan fakat karşılaşıldığında hayret, şaşırma ve hayranlık duygularını uyandıran sıra dışılık ve estetiği kazandırmaktadır.

Benzer durum müzik için de söz konusudur. Smith müzik konusunda da bir sistemde düzen ve düzensizliğin, kararlılık ve kararsızlığın, sıradanlık ve sıra dışılığın bir arada bulunabileceğini göstermeye çalışmaktadır. “Zaman veya ölçü” (time or measure) olarak adlandırdığı kurullar, müziği meydana getiren temel unsurlardır. Bunlar müziğin “bağlayıcı ilkeleridir”:

“Eskilerin Rhythmus, bizim Zaman ya da Ölçü olarak adlandırdığımız şey, [müzik ve dansın] bağlayıcı ilkeleridir. Belirli çeşit seslerden meydana gelen Müzik (...) zaman ve ölçüye göre düzenlenir, ve böylece şarkı ya da melodi olarak adlandırılan bir çeşit bütün ya da sistem meydana getirir.”¹²¹

“Melodi” (tune), sisteme sıra dışılık ve beklenmezlik katan unsurdur. Melodideki keskinliği yakalamak her zaman için müzikteki en zor işittir. Smith’e göre zaman ve ölçü “basit meselelerdir.” Oysa melodideki dalgalanma ve çeşitlilikleri yakalamak, en usta müzisyenlerin dahi kolayca başaramadıkları bir hedeftir.¹²² Bu bakımdan, melodi, gökyüzündeki kuyruklu yıldızlar gibi, müziğin hayranlık ve hayret uyandıran unsurudur.

¹²¹ A.e., s. 110.

¹²² A.e., s. 121.

2. BÖLÜM

Adam Smith'in Hukuk Kuramı ve Erdemler Bağlamında Birey- Toplum İlişkinine Bakışı

Smith'in hukuk ve ahlak kuramı, düşünürün kamuya ve birey-toplum ilişkisine bakışı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Bu bakımdan, *Ulusların Zenginliği*'nde geçen çeşitli kavramların tanımlanabilmesi ve hukuki içeriklerinin belirlenebilmesi için Smith'in hukuk ve ahlak felsefesinden faydalanmak gerekmektedir. Çalışmanın ilk bölümünde olduğu gibi, adalet ve diğer erdemlere ilişkin kurallar arasında varılan ayırımı, bu bağlamda da önemli bir role sahip olduğu gösterilmeye çalışılacaktır. Bu bakımdan öncelikle Smith'in hukuk kuramı üzerine odaklanarak, “doğal hukuk sistemi” ve “doğal adalet” kavramları tanımlanmaya ve bunların ahlak kuramındaki tarafsız gözlemci ile olan bağlantıları ortaya konmaya çalışılacaktır. Smith'in kamuya bakışını açıklığa kavuşturmak amacıyla, *Hukuk Üzerine Dersler*'de geliştirilen “fayda” ve “otorite” ilkeleri üzerinde durulacak; *Ulusların Zenginliği*'nde geçen “polis”, “siyasal iktisat”, “doğal özgürlük sistemi” ve “serbest ticaret” gibi kavramlar, düşünürün doğal hukuk ve adalet anlayışının bir devamı olarak ele alınacaktır. Daha sonra, Smith'in birey-toplum ilişkisine bakışındaki çok boyutluluğun anlaşılabilmesinin, düşünürün toplumsal yaşamın ekonomik, sosyal ve siyasal boyutlarında bireyden beklediği katılım ve katkı derecelerinin tespit edilmesine bağlı olduğu gösterilmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda ayrıca, vatandaş ya da halk kesimi ile devlet adamı ya da zengin ve güç sahibi kesimler arasında kurulan ve anlaşılması ancak Smith'in ahlak kuramında geliştirdi “kamu ruhu” ve “sistem ruhu” kavramları ile mümkün olan ilişkilere değinilecektir.

1. Smith'in Hukuk Kuramı

Smith, *Ahlaki Duygular Kuramı*'nın son satırlarında, ileride hukuk üzerine yapmayı planladığı bir çalışmadan bahsetmektedir. Bu çalışmada “yasa ve hükümetlerin genel ilkelerini” irdelemeyi düşünmektedir:

“Bir başka çalışmada yasa ve hükümetin genel ilkelerinin ve bunların farklı çağ ve toplum dönemlerinde, yalnızca adalet bakımından değil fakat polis, gelir ve

silahlar, ve yasanın diğer konuları bakımından geçirdikleri farklı devrimlerin bir muhasebesini yapmaya çalışacağım.”¹

Smith, *Ahlaki Duygular Kuramı*’nda kendinden önceki ve çağdaşı olan hukukçuları kapsamlı bir doğal hukuk sistemi kurmaya yönelmedikleri için eleştirmektedir. Oysa, tüm pozitif kurumlardan bağımsız olan “doğal adalet kurallarının”, farklı ülkelerdeki yasaların incelenmesi yoluyla saptanabileceğini düşünmektedir:

“Hukukçuların farklı ülkelerin yasalarındaki kusurlar ve gelişmeler üzerindeki düşümsel irdelemelerinin, tüm pozitif kurumlardan bağımsız olan doğal adalet kurallarının ne olduğuna yönelik bir araştırmaya vesile olması beklenebilirdi. Bu irdelemenin, onları, doğal hukuk olarak uygun şekilde adlandırılabilen bir sistem, ya da tüm ulusların yasaları için geçerli ve bunların temeli olması gereken genel ilkelerin bir kuramını oluşturmayı hedeflemeye yöneltmesi beklenebilirdi.”²

Bu çalışma her ne kadar bir kitap olarak piyasaya çıkmamış olsa da, Fitzgibbons’a göre, Smith’in 1760’lı yıllarda Glasgow Üniversitesi’nde yaptığı bir dizi ders sunumunu içeren ve *Hukuk Üzerine Dersler* ismiyle anılan derleme kitap, içerik olarak düşünürün hukuk üzerindeki görüşlerini aktarmaktadır.³ Ne var ki Griswold’a göre durum tam olarak böyle değildir. Griswold, Smith’in, doğal hukuku iki alt bölüme ya da dala ayırmak niyetinde olduğunu belirtmektedir. Bunlardan ilki hukuk felsefesi niteliğindedir ve dolaysız olarak “doğal hukukun genel prensipleri” üzerine yoğunlaşmaktadır. Diğer alt bölüm, bir tarihsel çalışma niteliğine sahiptir ve “farklı çağlarda ve toplum dönemlerinde” adalet kurallarının geçirdiği “farklı devrimleri” ya da değişimleri irdelemeye yöneliktir. Alt bölümleri ise adalet, polis, gelir ve silahlardır. Buna göre, *Hukuk Üzerine Dersler*, ikinci bölümle ilgilidir.⁴ Zira Smith *Hukuk Üzerine Dersler*’de adaletin ve siyasal kurumların daha çok tarihsel ve detaylı bir muhasebesini yapmaktadır.

Griswold’un bu tespitinde haklılık payı vardır. Zira, *Hukuk Üzerine Dersler*’in içeriği incelendiğinde görülmektedir ki, Smith, başlangıçta hukuk üzerine genel bir tanım yaptıktan ve örneğin, siyasal otoritenin temeli olduğunu düşündüğü bazı ilkelere değindikten sonra, farklı dönemlerdeki ve toplumlardaki siyaset ve

¹ Smith, *Theory of Moral Sentiments*, s. 227.

² A.y.

³ Fitzgibbons, a.g.e., s. 97.

⁴ Charles L. Griswold, *Adam Smith and the Virtues of Enlightenment*, Cambridge, U.K.; New York, Cambridge University Press, 1999, s. 31-35.

hukuk kurumlarını ayrıntılı olarak ele almaya başlamaktadır. Bununla beraber, *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda kapsamlı bir hukuk çalışması planından bahsettiği son bölümde, hukukun genel ilkelerine dair çok daha açık ve dolaysız tespitler yapmaktadır. Bu bölümde düşünürün “doğal hukukun genel ilkeleri” hakkındaki düşünceleri daha net ve sadedir. Bu bakımdan gerek *Hukuk Üzerine Dersler* gerekse *Ahlaki Duygular Kuramı*'ndan faydalanmak gerekmektedir.

Smith, *Hukuk Üzerine Dersler*'de, hukuku (jurisprudence), “tüm ulusların yasalarının temeli olması gereken genel ilkeleri inceleyen bilim” olarak tanımlamaktadır.⁵ Düşünür, hukukun belirli somut kurallarından çok, genel ve soyut prensipleriyle ilgilenmektedir. Bu bakımdan hukuk, Fitzgibbons'ın belirttiği gibi, bir ülkede belirli bir zamanda yürürlükte olan yasaları inceleyen pozitif bir bilim değil, fakat insanlığın tüm dönemlerinde ortaya çıkmış hukuk kural ve kurumlarının karşılaştırılması ile elde edilecek temel ilkeleri irdeleyen bir felsefe dalıdır.⁶

Smith *Hukuk Üzerine Dersler*'de “Hukuk” (jurisprudence) genel başlığı altında, “Giriş” bölümünde ilk olarak, doğal hukuk üzerine sistemli bir kuram geliştirmeyi deneyen Grotius, Hobbes, Puffendorf ve Barob de Cocceii gibi filozoflardan bahsetmektedir.⁷ Bundan sonra hukukun dört temel konusunu olduğunu belirtmekte ve sırasıyla bu bölümleri ele almaktadır. Bunlar adalet (justice), polis (police), gelir (revenue) ve silahlar (arms)'dır.⁸ Bu çalışmanın konusu gereği, üzerinde özellikle durulması gereken alan polistir. Zira, *Hukuk Üzerine Dersler*'de “Polis” başlığı altında ele alınan konular, *Ulusların Zenginliği*'nin kısa bir özeti niteliğindedir. “Polis” kavramı, Smith'in siyasal iktisat kuramını ve devletin ekonomik yaşamdaki yeri ve rolünü anlamak bakımından önemlidir. Ekonomi ve siyaset alanları arasında düşünürün kurduğu bağlantı ve siyaset ya da hukukun ekonomik yaşama olan etkisi, “polis” kavramı hesaba katılmadan düşünülmemelidir.

⁵ Adam Smith, *Lectures on Jurisprudence*, Ed. R. L. Meek, D. D. Raphael, P. G. Stain, Indianapolis, Liberty Fund, 1982, (Çevrimiçi)
http://oll.libertyfund.org/index.php?option=com_staticxt&staticfile=show.php%3Ftitle=196&layout=html#chapter_55585, s. 472.

⁶ Fitzgibbons, *a.g.e.*, s. 97.

⁷ Smith, *a.g.e.*, s. 472-473.

⁸ *A.y.*

Ne var ki, öncelikle Smith'in hukuk kuramını incelenmesine devam edilmekte fayda vardır.

Smith'e göre hukuk kuralları tarafsız gözlemcinin, ihlalinde yaptırım uygulamayı uygun gördüğü kurallardan meydana gelmelidir. Bu bakımdan, doğal hukuk anlayışı, tarafsız gözlemcinin ahlaki yargılarını temel almaktadır:

“[doğal] hukuk üzerine yazanlar, sorumluluk altında bulunan kişinin kendisinde neyi zorla talep etme hakkı olduğunu düşündüğü; *tarafsız gözlemcinin o kişi neyi talep ettiği için onu onayladığıyla* (...) ilgilenir.”⁹

Smith eserinin aynı bölümünde hileli mantık (casuistry) ile doğal hukukun uyguladığı kural koyma yöntemlerini karşılaştırırken, doğal hukukun insanlardaki “doğal duygulara” ne şekilde dayandığını örneklendirmektedir. Bu bağlamda, farklı hukuk anlayışlarının, örneğin, bir haydudun ana yol üzerinde yolcuların yolunu keserek bu kişilerden kendisine haraç vermeleri için zorla “söz” almasından sonra, bu sözü yerine getirmekle “yükümlü” olan kişinin yükümlülüğü hakkında vardığı farklı sonuçlara değinmektedir. Hileli mantık, uyulması zorla dayatılabilecek kurallara dini ve kutsal sorumlulukları yüklediği için, yükümlülük altındaki kişinin sözünü tutması isteyebilmektedir. Oysa, doğal hukuka göre haydudun talebi dahi tek başına bir suçtur ve yükümlü kişi hiçbir şekilde sorumlu değildir. Smith, sözünü tutmayan kişinin insanlardaki “doğal duygular” temelinde belki kınanabileceğini, fakat kınansa dahi bunun derecesinin hiçbir kural ya da ölçüyle saptanamayacağını belirtmektedir. Ne var ki söz konusu kişinin, “sözünü” tutmadığı için cezalandırılması mümkün değildir.¹⁰

Kısacası, uygun ve doğru hukuk kurallarının ne olacağı, doğal hukuka göre doğal duygulara ve dolayısıyla tarafsız gözlemcinin yargılarına bağlıdır. Smith'e göre doğal adalet, tarafsız gözlemcinin, durumların ya da olayların adaletini yargılama kabiliyetini yansıtmaktadır. Muller'in belirttiği gibi, filozoflar, hukukun soyut ve genel ilkelerini ortaya koyarak, devlet yöneticileri ve yasa koyucuların kendi ülkelerindeki mevcut siyasal ve hukuksal kurumları iyileştirme çabalarında, onlara evrensel bir kılavuz sunmaktadırlar. Bu bakımdan Smith için hukuk, tarafsız

⁹ Smith, **Theory of Moral Sentiments**, s. 221. İtalikler bana aittir.

¹⁰ **A.e.**, s. 222.

gözlemcinin, zaman içerisinde ve toplumların gelişim seviyelerine uygun olarak sunduğu hukuk ilkelerinin, filozoflar tarafından tespit edilmesi uğraşdır.¹¹

Bu noktanın daha iyi anlaşılabilmesi için Smith'in adalet anlayışının ahlak duyguları ile olan ilişkisine değinmek gerekmektedir. Bu bakımdan “doğal adalet” kavramı incelemekte fayda vardır.

1.1. Adalet

Smith'e göre adaletli olmak, başka insanlara, bu insanların mal ve mülklerine ve toplumdaki saygınlıklarına zarar vermemek demektir.¹² Adaletli olmak için başka insanlara zarar vermemek yeterlidir ve “pek çok kez öylece oturarak ve hiçbir şey yapmayarak adaletin tüm kuralları yerine getirilmiş” olur.¹³ Minowitz'in belirttiği gibi negatif bir erdem olarak tanımlanan böyle bir adalet anlayışı, Locke'un “başka insanların, yaşam, sağlık, özgürlük, ya da mülkiyet bakımından zarara uğratılmaması gerektiğini öğütleyen” doğa hukuku ile benzerlik göstermektedir. Buna karşın Smith, doğal hak (natural right) ve doğa hukuk (natural law) kavramlarını kullanmaktan özellikle kaçınmaktadır.¹⁴ Aynı noktaya McNamara da dikkat çekmektedir.¹⁵ Zira Smith, “doğa durumu”nu, gerçekte var olmadığını düşündüğü için reddetmektedir.¹⁶

1.1.1. Doğal Adalet

Smith, adaletin iki anlamı olduğunu belirtmektedir. Bu anlamlardan ilki Aristoteles'in *karşılıklı uygulanan adalet* (commutative) olarak adlandırdığı adalet anlayışıyla benzerdir. Buna göre başkasına ait olana göz dikmemek ya da zarar vermekten sakınmak adaletli olmaktır. Kelimenin ikinci anlamı Aristoteles'in *kaynak dağılımı adaleti* (distributive) olarak adlandırdığı adalet anlayışıdır. Bu

¹¹ Jerry Z. Muller, **Adam Smith in His Time and Ours: Designing the Decent Society**, New York, The Free Press, Toronto, Maxwell Mavmillan Canada, New York, Maxwell Macmillan International, 1993. s. 115- 116.

¹² Smith, **a.g.e.**, s. 78.

¹³ **A.y.**

¹⁴ Minowitz, **a.g.e.** s. 37.

¹⁵ Peter McNamara, **Political Economy and Statesmanship: Smith, Hamilton, and The Foundation of The Commercial Society**, DeKalb, Northern Illinois University Press, 1998, s. 43.

¹⁶ Smith, **Lecture on Jurisprudence**, s. 472.

anlayışına göre başkasına ait olana zarar vermemek gerektiği gibi, insanların kendilerine ait olanı yüce gönüllülükle kullanması da gerekmektedir. Dahası insanların kendilerine ait olanı başkalarına yönelik olarak yardımseverlik ve cömertlik duyguları içerisinde kullanmaları beklenmektedir. Smith, bunların dışında ve ikincisiyle benzer bir içeriğe sahip olan bir başka adalet anlayışının da çeşitli dillerde sık sık telaffuz edildiğini belirtmektedir. Platon'un kabul ettiği bu anlayışa göre adalet, tüm sosyal erdemleri kapsamaktadır.¹⁷ Smith, *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda adaleti ilk anlamıyla ele aldığını belirtmektedir.¹⁸

Yukarıda belirtildiği gibi, Smith, adalet ve tüm diğer erdemler arasında bir ayırım yapmaktadır. Bu ayırımın temeli ahlaki duygulara dayanmaktadır. Gerçek ve tarafsız gözlemcide hınç (resentment) ve bunun doğal sonucu olan cezalandırma (punishment) duygusunu uyandıran eylemler, yalnızca gerçek ve pozitif zararlara yol açan eylemlerdir.¹⁹ Smith'in adalet anlayışına göre, gerçek ve pozitif zararlara yol açmak, adalet kurallarının ihlali anlamına gelmektedir. Zira yukarıda belirtildiği gibi Smith için adaletli olmak, başkasına ait olana zarar vermemek demektir:

“İnsanlar adaletsizlikle verilen zararın intikamını almak için uygulanan şiddeti kabul edip, onayladıkları gibi, zararı önlemek ve uzaklaştırmak, ve saldırganı komşusuna zarar vermektan alıkoymak için uygulanan şiddeti [de] kabul eder ve onaylarlar. Adaletsizliği yapan kişinin kendisi de buna duyarlıdır, ve suçu işlemesini önlemek, ya da suçu işlediği taktirde kendisini cezalandırmak için, hem zarar vermek üzere olduğu kişi hem de diğer insanlar tarafından, en uygun şekilde, [kendisine karşı] güç kullanılacağını hisseder. Adalet ve diğer tüm sosyal erdemler arasındaki kayda değer farklılık buna dayanır.”²⁰

Buna göre, örneğin, yardımsever olmak bir erdemdir ve yardımseverlik insanlar tarafından en büyük övgü ve ödüle layık bulunur. Ne var ki kişi, yardımsever olmadığı veya yardım etmesi gereken bir durumda buna yönelmediğinde, tarafsız gözlemcide bu kişiye yönelik hınç ve intikam duyguları uyanmaz. Zira kişinin bu hareketi gerçek ve pozitif biz zararlarla sonuçlanmamıştır:

“Bir insan, kendisine yapılmış olan yardımın karşılığını ödeyebilecek güce sahip olduğunda ve kendisine geçmişte yardım eden kişi tarafından yardıma çağırıldığında bir karşılık vermiyorsa, kuşkusuz, en büyük vefasızlıkla suçlanır. Her bir tarafsız gözlemcinin kalbi, o kişinin tutumundaki bencillik [karşısında], tüm ortak

¹⁷ Smith, *Theory of Moral Sentiments*, s. 192.

¹⁸ A.y.

¹⁹ A.e., s. 77.

²⁰ A.y.

duyguyu reddeder, ve o kişi en büyük yerginin uygun hedefidir. Ama hala kimseye bir zarar vermiş değildir. Duygu ve davranıştaki uygunsuzluk yüzünden doğallıkla uyarılan bir his olan nefretin hedefidir; bazı belirli insanlara gerçek ve pozitif bir zarar verme eğiliminde olan davranışların yol açtığı hincin değil.”²¹

İnsanların ve tarafsız gözlemcinin gözlemledikleri olaylar karşısında içine girdikleri nefret, onay, vefasızlık, cezalandırma, kin, ödüllendirme vb duygular ve bu duyguların anlık sonucu olan tepkiler doğal bir nitelik taşımaktadır. Örneğin Smith, başkasına ait olana zarar veren kişiden öç alındığı takdirde toplumun bu cezayı içten içe onamasını, “insanın kalbine Doğa tarafından mühürlenene” “kutsal ve gerekli bir kural” olarak tanımlamaktadır. Bu bakımdan, Smith’in savunduğu hukuk anlayışında, insanın anlık ve doğal duygusal tepkileri ve bunu sonucunda vardıkları duygusal yargılar, rasyonel ve akılcı bir “fayda” hesabı veya değerlendirmesine imkan vermeyecek şekilde, adalet kavramının temel dayanağı ve ölçüsüdür.

“Doğa, (...) cezalandırmadan [elde edilecek] fayda hakkındaki tüm değerlendirmelerden önce, insan kalbine, kutsal ve gerekli öç alma yasının anında ve içgüdüsel olarak onanmasını, en güçlü ve silinmez bir karakter olarak mühürlemiştir.”²²

Yukarıda belirtildiği gibi, cezalandırma, kin, öç ve intikam alma duygularını insanlarda doğal olarak uyandıran tek eylem kendilerine veya başkalarına karşı yapıldığını gördükleri gerçek ve pozitif zararlardır. *Karşılıklı uygulanan adalet* anlayışına göre başkalarına ait olana zarar vermemek adaletin kurallarına uymak için yeterlidir. Smith’in bu adalet anlayışını benimsemesinin altında yatan unsur budur.

Öte yandan, Smith’in, toplumda adaletin yerleşmesi bakımından gerçek ve tarafsız gözlemciye yüklediği sorumluluk gereğinden fazla abartılmamalıdır. Doğa, insanların “kalbine” adalet duygusunu sıkıca yerleştirmiştir. Ne var ki adaletin tesisi bireylerin ahlak duygularına bırakılmayacak kadar önemlidir. Zira Smith’in belirttiği gibi, devlet tarafından bu konuda ciddi bir önlem alınmadığı durumda sivil toplumun düzensizlik ve çatışmaya sürüklenmesi kaçınılmazdır. Düşünür, devletin sağlayacağı adalet hizmetinin yokluğunda, toplumdaki bireylerin birbirlerine zarar vermekten kaçınmayacağını düşünmektedir. Bu durumda eline fırsat geçen her kes, kendisine zarar verdiğini düşündüğü kişilerden keyfi olarak intikam almaya yönelecektir. Toplumda yaşanacak bu karmaşayı önlemek için kamu yönetimi, otoritesini ve

²¹ A.y.

²² A.e., s. 73.

gücünü kullanarak adalet erdemini topluma zorla uygulatmak durumundadır. Bu bakımdan adaletin sağlanması devletin başlıca görevlerinden birisidir.²³

1.1.2. Adalet Kuralları ve Kutsal Haklar

Smith bu noktada da tarafsız gözlemciden faydalanmaktadır. İhlalleri, gözlemci tarafından intikam ve cezayı yüksek sesle talep eden bir takım kutsal kurallar mevcuttur:

“[Bunlar], komşumuzun hayatını ve kendisini koruyan, daha sonra onun mallarını ve mülkünü koruyan kurallardır, ve onun kişisel hakları denilen, ya da başkalarının ona karşı yükümlülüklerinden kaynaklanan [haklarını] koruyan kurallar en son gelir.”²⁴

Smith, *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda insanın doğa tarafından öncelikle kendi bakımına yönlendirildiğini belirtmektedir. Kişinin kendisi dışında başka hiçbir kimse bu bakımı sağlamak konusunda daha uygun ve yetenekli değildir.²⁵ İnsanların kendi çıkarlarının ne olduğunu ve buna nasıl ulaşılacağını her zaman idrak edemeyeceklerini savunan bir anlayış, Smith'e göre haksız bir anlayıştır. Smith bu bakımdan örneğin, Amerika'daki kolonilerde, eyaletler arasındaki ticaretin gelişmesini engelleyen yasakların, “kutsal haklar” ile çeliştiğini düşünmektedir. Bu sınırlamalar bağlamında “özel mülkiyetin kutsal hakları sözde kamu çıkarına feda” edilmektedir.²⁶ *Ulusların Zenginliği*'nde belirtildiği gibi:

“Çok sayıda insanın kendi yapabileceği her şeyi yasaklamak, ya da emeklerini ve sermayelerini kendilerine en faydalı alanda istihdam etmekten alıkoymak insanoğlunun en kutsal haklarının açıktan açığa çiğnenmesidir.”²⁷

Smith, *Hukuk Üzerine Dersler*'de özellikle ekonomik eylemler bağlamında, bireylerin ticaret yapma konusunda özgür olmaları gerektiğini belirtmektedir.

“Serbest ticaret hakkının çiğnenmesi (...) kişinin sahip olduğu, kendi varlığını özgürce kullanma ve başka bir kişiye zarar vermedikçe (...) yapmayı düşündüğü şeyi yapma hakkına açık bir tecavüzdür.”²⁸

²³ A.e., s. 227.

²⁴ A.e., s. 79.

²⁵ A.e., s. 163.

²⁶ Adam Smith, **Ulusların Zenginliği**, Çev. Metin Saltoğlu, 2 c., Ankara, Palme Yayınları, 2006, C: I, s. 154.

²⁷ A.e., C:II, s. 165-166.

²⁸ Smith, **Lectures on Jurisprudence**, s. 57.

1.2. Smith'in Kamuya Bakışı

Çalışmanın bu bölümünde düşünürün devleti ya da siyasi otoriteyi ne şekilde algıladığı incelenecektir. Bu bağlamda Smith'in devlete bakışının, ahlaki duygular ve doğal hukuk kuramlarının bir devamı olarak düşünülmesi gerekliliği üzerinde durulacaktır. Öncelikle, siyasi otorite kavramının temelinde yatan iki ilkedeki, "fayda" ve "otorite" ilkelerinden bahsedilecektir. Daha sonra, Smith'in siyasi iktisat kuramı ve "polis" kavramı üzerinde durulacaktır. En son olarak "doğal özgürlük sistemi" ve serbest ticaret konuları irdelenecektir. Tüm bu ilke, kavram ve sistemlerin doğal hukuk kuramı ile olan bağlantıları saptanmaya çalışılacaktır.

Smith'in ahlak ve hukuk kuramı, düşünürün devlete bakışını da şekillendirmektedir. Yukarıda belirtildiği gibi, hukuk kuramı ahlaki duygular ve tarafsız gözlemci temelinde şekillenmektedir. Ayrıca adalet ve diğer erdemlerin genel kurallarına ilişkin yapılan ayırım ve adaletin yalnızca negatif bir erdem olarak ele alınması, Smith'in adalet anlayışını belirlemektedir. Bu ayırım düşünürün devletten beklediği sorumlulukların saptanmasına da kaynaklık etmektedir:

"Sivil yönetici, adaletsizliği engelleyerek kamu barışını koruma gücüyle birlikte, iyi disiplin tesis ederek, ve her çeşit kötülük ve uygunsuzluğun önüne geçerek devletin refahını artırma gücüyle donatılmıştır. Bu bakımdan sivil yönetici, yalnızca vatandaşlar arasındaki karşılıklı zararları yasaklayan değil, fakat bir dereceye kadar karşılıklı arkadaşlık hizmetlerini emreden kuralları koyabilir. Egemen, önemsiz ve, emirlerinden önce, suçlanmaksızın göz ardı edilebilecek olan bir şeyi emrettiğinde, ona uymamak yalnızca kabahatli değil, fakat cezaya layık olmak demektir. Dolayısıyla, egemen, emirlerinden önce büyük bir suçlama olmaksızın göz ardı edilemeyecek olan bir şeyi emrettiğinde, buna uymamak kesinlikle çok daha fazla cezaya layık olmak demektir. Ne var ki, yasa yapıcının tüm sorumlulukları arasında, bu, belki de, uygunluk ve muhakemeye uygulanması en büyük incelik ve çekinme gerektirenidir. [Bu sorumluluğu] tümüyle ihmal etmek devleti pek çok büyük düzensizlik ve şok edici kötülüklere maruz bırakır, ve bunu çok fazla zorlamak tüm özgürlük, emniyet ve adaleti yok eder."²⁹

Bu ifadelerden anlaşılacağı gibi Smith'in devletten beklediği görevler, düşünürün ahlak ve hukuk kuramında, adalet ve diğer erdemler arasında yaptığı ayırma dayanmaktadır. Zira, vatandaşların birbirlerine zarar vermelerinin kesin olarak önüne geçilmesi ya da bunu yapmalarının "yasaklanması" söz konusu olduğu

²⁹ Smith, **Theory of Moral Sentiments**, s. 78.

halde, devletin vatandaşlar arasındaki arkadaşlık hizmetini sağlaması ancak “bir dereceye kadar” mümkündür. Çalışmanın ilk bölümünde belirtildiği gibi adalet dışındaki erdemlerin kurallarını kesin olarak belirlemek ve bu kuralları başkalarına zorla uygulamak düşünürün göre uygun bir yöntem değildir. Dolayısıyla Smith’in adaletin kesin olarak sağlanması dışında devlete yüklediği görevler konusunda çekingen bir tavır aldığı söylenebilir. Bununla beraber yukarıdaki ifade düşünürün siyasal otoriteden pozitif bir beklenti içinde olduğunu açıkça göstermektedir.

1.2.1. Adalet: Siyasal Yaşamın Temeli ve Kuralı

Smith, *Hukuk Üzerine Dersler*’de, “Kamu Hukuku” başlıklı bölümde sivil toplumun ya da sivil hükümetin kuruluşunun temellerini irdelerken, adaleti, toplumsal yaşamda olduğu gibi, siyasal doku ya da yapının da temelini yerleştirmektedir. Buna göre “adaletin amacı, zarara karşı güvenliği [sağlamaktır], ve bu, sivil hükümetin temelidir.”³⁰

Smith’e göre insanları siyasal bir toplum içerisine sokan ve sivil hükümete itaat etmeye iten iki temel ilke vardır. Bunlar “otorite ilkesi” ve “fayda ilkesi”dir.³¹ Otorite ilkesine göre, halk, yönetici sınıfı kendisinden üstün gördüğü ve kendisine göre daha mutlu bir hayat sürdüğünü düşündüğü için, empatik olarak bu sınıf ile özdeşleşir ve ona karşı hayranlık duyar.³² Yöneticilerin sahip olduğu ve yönetilenleri itaat etmeye iten dört temel üstün özellik vardır. Bunlar üstün zihinsel kapasite, yaş, gücü elinde bulundurma geleneği ve zenginliktir. Smith’e göre otoriteyi oluşturma konusunda en etkin olan unsur zenginlikteki üstünlüktür.³³ Khalil’in belirttiği gibi, Smith’in siyaset kuramına göre, bireylerin ekonomik anlamda yöneticilere olan bağımlılığı ve empatik duygular aracılığıyla kendilerini yöneticilerle özdeşleştirmeleri (otorite ilkesi), otoriteye bağlılığın (allegiance) temellerini oluşturmaktadır. Bu bakımdan Smith, Locke gibi liberal siyaset kuramcılarından ayrılmaktadır. Locke, otoriteyi toplumsal mutabakatla dile getirilen fayda kavramına

³⁰ Smith, *Lectures on Jurisprudence*, s. 473.

³¹ A.e., s. 476.

³² A.y.

³³ A.y.

dayandırmaktadır. Oysa Smith'e göre devlet ve vatandaş arasında, yalnızca "fayda" ya da "güç" kavramları ile açıklanması mümkün olmayan, fakat vatandaşların doğal duyguları ve "imgesel empati" yoluyla zengin ve güçlü olana karşı besledikleri hayranlık duygusunu da içinde barındıran bir bağ mevcuttur.³⁴

Yönetilenlerin siyasal otoriteye itaat etmelerinin ikinci nedeni olan "fayda ilkesi"nin temelinde ise, insanların birbirlerine verebilecekleri zararlardan kaçınma, adaletin sağlanması, güvenlik ve barış içinde yaşama kaygısı yatmaktadır.³⁵

Smith, bu iki ilkeyi, insanların siyasal topluma girmeye yönelten temel sebepler olarak sunmakla beraber, açıktır ki, adaleti sivil hükümetin temeli olarak tanımlamaktadır. Bu durumda adalete dayanan fayda ilkesi, siyasal toplumdan söz edebilmek için otorite ilkesine göre daha temel ve zorunlu bir ilkedir. Gerçi Smith bu ilkelerden birini diğerine göre daha temel ve zorunlu olduğunu açıkça belirtmemektedir. Ne var ki düşünürün özel mülkiyetin oluşumu ve ilk hükümetlerin kuruluşu arasında kurduğu bağıntı incelendiğinde, böyle bir çıkarım yapmak mümkündür. Bu nokta üzerinde kısaca durmakta fayda vardır.

Smith'in insanlığın ilk dönemi olarak adlandırdığı ve hükümet ya da siyasal bir yapının varlığından bahsetmenin mümkün olmadığı avcı toplumunda, otorite ilkesinin etkin olduğu açıktır.³⁶ Zira, Smith'e göre, bu toplumda diğerlerine göre daha çok saygı duyulan ve insanlar üzerinde daha büyük bir etkiye sahip olan kişiler bulunmaktadır.³⁷ Örneğin, Kuzey Amerika'daki yerli kabilelerin oluşturduğu avcı toplumunda yaş, insanlar arasındaki sıra ve önceliğin tek temelidir.³⁸ Ne var ki bu kişiler toplumun tamamının rızasını almadan hiçbir şey yapamadıkları için, avcılık

³⁴ Elias L. Khalil, "An Anatomy of Authority: Adam Smith as Political Theorist", **Cambridge Journal of Economics**, no 29, s. 57-71.

³⁵ Smith, **a.g.e.**, s. 476.

³⁶ Smith, *Hukuk Üzerine Dersler ve Ulusların Zenginliği*'nde geliştirdiği tarih kuramında, insan toplumlarının dört ayrı tarihsel dönemden geçtiğini belirtmektedir. Bu dönemler sırasıyla, avcılık, hayvancılık, tarım ve ticaret dönemleridir. İlk dönem olan avcılık döneminde özel mülkiyet oluşmamıştır. Hayvancılık döneminde özel mülkiyeti hayvan sürüleri, tarım döneminde ise toprak oluşturmaktadır. Smith'in belirttiği gibi, ticaret toplumu, herkesin bir ölçüde tüccar olduğu, hayvancılık ve tarım yanında, imalat şeklinde gerçekleşen üretim faaliyetlerinin değişime (exchange) yöneldiği ve diğer tüm dönemlerdeki tabiiyet ilişkilerinin aksine, herkesin herkese bir parça bağlı olduğu fakat hiç kimsenin başka bir kimseye mutlak ölçüde bağımlı olmadığı bir dönemi işaret etmektedir.

³⁷ Smith, **a.g.e.**, s. 479.

³⁸ Adam Smith, **Milletlerin Zenginliği**, s. 791.

döneminde hükümetin varlığından söz etmek mümkün değildir.³⁹ Bu dönemin karakteristik özelliği özel mülkiyet kavramının henüz ortaya çıkmamış olmamasıdır. Bu bakımdan, avcılık döneminde “yoğun olan yoksulluk yüzünden, aralarında genel eşitlik kurulur; ya yaş ya kişisel nitelikler yönünden üstünlük, nüfuzun ve ast-üst düzenin zayıf da olsa, biricik temelini” oluşturmaktadır.⁴⁰ Oysa Smith’e göre hükümetlerin ya da siyasal yapıların oluşması mülkiyetin ortaya çıkması ile gerçekleşmiştir:

“Mülkiyet ve sivil hükümet birbirlerine çok fazla dayanırlar. İlk olarak, mülkiyetin korunması ve mülkiyet eşitsizliği sivil hükümeti oluşturmuş, ve mülkiyetin şekli her zaman hükümetin şekline göre değişmiştir.”⁴¹

Smith, temel amacı zenginliği güvence altına almak olan hükümetin, özel mülkiyet oluşmadan önce var olamayacağını savunmaktadır.⁴² Özel mülkiyet ilk kez insanlığın ikinci dönemi olarak adlandırılan hayvancılık ya da çobanlar döneminde ortaya çıkmıştır. Böylece insanlar arasına bir çeşit otorite ve tahakküm sunmuştur. Bu bakımdan mülkiyetin muhafazası hükümetin temelini oluşturmuştur.⁴³

Smith’e göre, toplumdaki bireylerin siyasal otoritenin varlığından umdukları “fayda”, hem yönetici sınıfı hem de yönetilen sınıfı ilgilendirmektedir. Hayvancılık döneminde mülkiyet, hayvan sürülerinden meydana gelmektedir. Hayvan sürülerinin bazı kişilerin elinde toplanması, toplumda mülkiyet eşitsizliği ve zengin-fakir ayrımını ortaya çıkarmıştır. Bu durum zengin sınıfı, fakir insanlardan gelecek saldırı ve zarar tehdidiyle karşı karşıya bırakmıştır. Smith’in belirttiği gibi, sürü sahiplerinin mülkiyetlerini fakirlerin saldırılarına karşısında güvence altına alabilmeleri, ancak bir çeşit hükümetin ortaya çıkması ile mümkündür. Bu hükümet ya da gücün meydana çıkması ise, zaten mülkiyet eşitsizliği olgusunun içeriğinde mevcuttur. Zira, avcılık dönemi sona erdiği ve daha önce herkes tarafından av yöntemiyle elde edilebilen vahşi hayvanlar artık sürü sahipleri tarafından evcilleştirilmiş olduğu için, fakir sınıf hayatını devam ettirebilmek bakımından tamamen zenginlere bağımlı hale dönüşmüştür.⁴⁴ Bu ise sürü sahiplerinin, mülkiyetlerini güvence altına almak için

³⁹ Smith, **Lectures on Jurisprudence**, s. 479.

⁴⁰ Smith, **Milletlerin Zenginliği**, s. 792.

⁴¹ Smith, **Lectures on Jurisprudence**, s. 476.

⁴² **A.e.**, s. 479.

⁴³ Smith, **Milletlerin Zenginliği**, s. 794.

⁴⁴ Smith, **Lectures on Jurisprudence**, s. 479.

ihtiyaç duydukları hükümetin ortaya çıkması için gereken gücün kurulması anlamına gelmektedir. Bu bakımdan zenginlerin ya da mülk sahiplerinin, siyasal otoritenin varlığında umdukları fayda, mülkiyetlerinin fakirler tarafından zarara uğratılmamasıdır.

Öte yandan, Smith'e göre fakir sınıf da sivil yönetimin varlığından fayda sağlamaktadır. Düşünün "kamu faydası" olarak adlandırdığı bu fayda, fakirlerin sivil yönetime itaat etmelerinin önemli sebeplerinden biridir:

"İnsanları sivil yönetime itaat etmeye yönelten ikinci ilke faydadır. Her kişi, bu ilkenin toplumda adaletin ve barışın korunması bakımından gerekli olduğu konusunda duyarlıdır. Sivil kurumlar sayesinde, en fakir kişiye, en zengin ve güçlüden gelen zarar telafi edilebilir, ve belirli vakalarda bazı düzensizlikler olsa dahi, ki kuşkusuz olmaktadır, yine de daha büyük kötülüklerden kaçınmak için [sivil yönetimlerin] boyunduruğu altına gireriz. İnsanları itaat etme konusunda etkileyen şey, özel faydadan çok kamu faydasıdır."⁴⁵

Anlaşılabacağı gibi, Smith'e göre fayda ilkesi, esas olarak, zengin ya da fakir, toplumdaki tüm bireylerin birbirlerine verecekleri zararlar karşısında duydukları kaygıya dayanmaktadır. Zira, Smith'in *Ulusların Zenginliği*'nde belirttiği gibi, bu zarar her iki kesimden de gelebilmektedir:

"Mülkiyete saldırıyı kışkırtan, hükmü çok daha sürekli ve etkili, çok daha geniş kapsamlı hırslar; zenginlerde, cimrilikle açgözlülük; yoksullarda, işten bucağın kaçıp, rahatına ve gününü gün etmeye bakmaktadır."⁴⁶

Anlaşılabacağı gibi, amacı, zarara karşı güvenliğini sağlamak olan adaletin Smith tarafından sivil hükümetin temeli olarak sunulması, adalet, mülkiyet ve fayda ilkesi arasındaki ilişkiye dayanmaktadır. Söz konusu zarar ve bu zarardan kaçınma isteğinin, mülkiyetin oluşumu hesaba katılmadan anlaşılması mümkün değildir. Smith'e göre, avcılık toplumunda kişinin bir diğer kişiye verebileceği zarar ancak bedensel ya da sözlü bir zarar olabilmektedir. Ne var ki zarar veren kişi, verdiği bu zarardan hiçbir fayda sağlamamaktadır. Öte yandan mülkiyetin oluşması ile birlikte, diğer insanların mülkine zarar veren kişi için amaç, bu mülkiyetin ele geçirilmesinden sağlanacak faydadır. Kısacası, insanları, temel amacı adaleti sağlamak olan bir hükümetin varlığını gerektirecek derecede suç işlemeye ve

⁴⁵ A.e., s. 476.

⁴⁶ Smith, *Milletlerin Zenginliği*, s. 789.

başkalarına zarar vermeye yönlendiren temel unsur özel mülkiyetin oluşmasıdır.⁴⁷ Bu bakımdan, özel mülkiyetin oluşmasından önce fayda ilkesi insanları hükümete itaat etmeye yönlendirmek bakımından etkin ve etkili bir ilke değildir.

Belirtmek gerekir ki, Adam Smith, her ne kadar fayda ilkesini siyaset otoriteye itaat edilmesi konusunda iki temel ilkedeki biri olarak sunuyor olsa da, sivil toplumun kuruluşunu “fayda” kavramına dayandırmamaktadır. Zengin ya da fakir kişi hükümetin varlığından fayda sağlamaktadır. Ne var ki, Smith’e göre sivil hükümet, bu faydayı önceden öngören bir insan iradesi tarafından, bu faydayı amaçlayarak kurulmamıştır:

“[Servet eşitsizliği], topluluğun kendini koruyabilmesi için ister istemez gerekli bulunan mülki yönetimi bir dereceye dek adet haline getirir ve öyle görülüyor ki, bunu, doğal olarak, hatta o gereğe bağımlı kalmaksızın yapar. Sonradan bu gereğin düşünülmesinin, o nüfuzun ve ast-üst düzeninin sürdürülmesine ve sağlama bağlanmasına kuşkusuz pek çok katkıda bulunduğu olur.”⁴⁸

Çalışmanın üçüncü bölümünde daha ayrıntılı olarak inceleneceği gibi, Smith’e göre faydanın bir ahlak kuramının temelini oluşturması hiçbir şekilde mümkün değildir.⁴⁹

Düşünürün *Hukuk Üzerine Dersler*’de, “toplumsal mutabakat” kavramına karşı çıkışının da altında benzer bir görüşün yattığı söylenebilir. Smith’e göre, Büyük Britanya’da sivil yönetime karşı gösterilen bağlılığın ya da itaatin temelini mutabakata indirmeye çalışan bir yaygın anlayış mevcuttur. Oysa düşünürün belirttiği gibi, sivil otoritenin kaynağının bir mutabakat olması mümkün değildir. Bunun iki temel nedeni vardır. Öncelikle, sıradan insanların böyle bir mutabakattan haberi yoktur. Bir hamala ya da bir günlük işçiye, sivil otoriteye saygı göstermesinin nedeni sorulduğunda bu kişi, ya bunu yapmanın doğru olduğunu ve aksi takdirde cezalandırılacağını söylemektedir, ya da devlete olan bağlılığını dini bir vazife olarak algılamaktadır. İkinci olarak Smith, böyle bir mutabakatın varlığı kabul edilse dahi, bunun yalnızca mutabakatı yapanları bağlayacağını, gelecek nesillerin bu konuda hiçbir karar verme şansına sahip olmadığını belirtmektedir:

⁴⁷ A.y.

⁴⁸ A.e., s. 795.

⁴⁹ Smith, *Theory of Moral Sentiments*, s. 144.

“Bu bakımdan mutabakat değil, fakat daha önce açıklanan otorite ve fayda ilkeleri, sivil hükümete [gösterilen] bağlılığın ilkeleridir.”⁵⁰

Smith’in amacı, siyasal otoritenin kuruluşunun temelinde insan iradesi ve bilinçli çabası olmadığını göstermektedir. Zira, *Ahlaki Duygular Kuramı*’nda “fayda” kavramını, adalet kurallarının temel ilkesi olarak göstermeye çalışanları benzer bir sebeple eleştirmektedir. Bu filozoflara göre toplum, adalet kurallarının yokluğunda, hiçbir sosyal iletişimin kurulamadığı ve tüm insanların birbirlerine zarar vermeye yöneldiği bir hal alacaktır. Bu düzensizlik ve kaos ortamından kurtulma *ihtiyacı* ve *tasarısı*, adalet kurallarının insanlar tarafından onaylanmasına yol açmaktadır.⁵¹ Oysa yukarıda belirtildiği gibi, Smith tüm erdemlerin olduğu gibi adalet erdemini de anlık ve kendiliğinden oluşan ahlaki duygular ile açıklamaktadır. Bir duygu ya da davranışın ahlaki açıdan yargılanması süreci, onlardan edinilecek faydayı önceden öngören bir akılcı yaklaşımla değil, fakat anlık duygularla yürümektedir. Smith, bu bakımdan, adaletin ve yasaların temelini böyle bir tasarıya indirgemenin mümkün olmadığını belirtmektedir:

“Ahlaki ilkelerden yoksun davranışların toplumun refahına yönelik yok edici eğilimini görmek büyük bir algılama yeteneği gerektirmemekle beraber, bizi bu davranışların aleyhinde harekete geçiren şey bu kaygı değildir. Tüm insanlar, hatta en aptal ve düşüncesiz olanlar, sahtekarlık, ihanet ve adaletsizlikten nefret eder ve bunların cezalandırıldığını görmekten mutluluk duyarlar. Fakat, yalnızca birkaç insan adaletin toplumun mevcudiyeti açısından gerekliliği üzerine düşünmüştür, bu gereklilik her ne kadar aşık görürse görünsün. Bireylere karşı işlenen suçların cezalandırılmasında bizi temel olarak ilgilendiren şeyin toplumun muhafazası kaygısı olmadığı, pek çok açık örnekle gösterilebilir.”⁵²

1.2.2. Ulusların Zenginliği: Smith’in Siyasal İktisat Kuramı ve Polis Kavramı

Polis, *Hukuk Üzerine Dersler*’de hukukun bir bölümü olarak sunulmaktadır. Smith, “polis” kelimesinin Fransızca bir kelime olduğunu, fakat kökeninin Yunanca’ya dayandığını belirtmektedir. Yunanca’da “sivil hükümet politikası” anlamına gelen terim, düşünüre göre modern anlamıyla, hükümetin alt parçalarının kamusal alanda gerçekleştirdiği düzenlemeleri nitelemektedir. Bu düzenlemeler

⁵⁰ Smith, *Lectures on Jurisprudence*, s. 478.

⁵¹ Smith, *Theory of Moral Sentiments*, s. 81.

⁵² *A.e.*, s. 82.

özellikle hijyen, güvenlik ve ucuzluk ya da bolluk konularıyla ilgilidir. Smith, açılımını, sokakların temiz tutulması ve adaletin yerine getirilmesi olarak yaptığı hijyen ve güvenliği, suçların önlenmesi ve şehrin güvenliğinin sağlanması bağlamında, ayrıntıyla ele alınmasına ihtiyaç duyulmayacak kadar önemsiz bulmaktadır.⁵³ Bu bakımdan polisin temel konusu ekonomiktir ve kamusal refahın arttırılması ile ilgilidir.

Hukuk Üzerine Dersler'de "Polis" başlıklı bölüm, *Ulusların Zenginliği*'nde ele alınan konuların bir özeti niteliğindedir. Dahası, konuların ele alınış şekli ve anlatım tarzı dikkate alındığında, Smith'in *Ulusların Zenginliği*'ndeki pek çok ifade ve cümleyi, bu bölümden aldığı gözlemlenebilir. Konuların işleniş sırası da büyük ölçüde benzerdir. Smith, *Ulusların Zenginliği*'nde "polis" terimini sıklıkla kullanmakla beraber, devletin ekonomik yaşamla ilgili müdahale ve düzenlemelerini "siyasal iktisat" terimi ile de ifade etmektedir. Buna karşın, siyasal iktisat da, polis gibi, hukukun bir alt dalı olarak sunulmaktadır:

"Devlet adamı ya da yasa yapıcı biliminin bir dalı olarak değerlendirilen siyasal iktisat, iki farklı amacı hedeflemektedir: ilk olarak, insanlar için bol gelir ve geçim ihtiyaçları sağlamak, ya da daha uygun olarak onları bu gelir ve geçim ihtiyaçlarını kendileri için sağlayabilir kılmak; ve ikinci olarak, devlet ya da refah devletine, kamu hizmeti için yeterli olan bir gelir tedarik etmek. [Siyasal iktisat] hem insanları hem de egemeni zenginleştirmeyi hedefler."⁵⁴

Hukuk Üzerine Dersler'deki "Polis" başlıklı yazı ve *Ulusların Zenginliği* karşılaştırıldığında, Smith'in ekonomik yaşamın düzenlenmesinde bir aktör olarak devlete bakış açısında kayda değer bir değişiklik saptamak zordur. Gerek "Polis"te gerekse *Ulusların Zenginliği*'nde düşünür, ekonomik zenginliğin artması konusunda devlet yöneticilerine, içeriği aşağıda daha ayrıntılı olarak incelenecek olan bir takım öğütler vermektedir. Zaman zaman, yanlış olduğunu düşündüğü politikalara sert eleştiriler de getirmektedir. Ne var ki bu eleştirilerin genel tonu her iki eser için de benzerlik göstermektedir.

Bu bakımdan, Smith'in "Polis"te ve *Ulusların Zenginliği*'nde bir ekonomik aktör olarak devlete bakış açısı genel hatlarıyla bir değişikliğe uğramamaktadır. Örneğin, Neocleus'un belirttiği gibi, *Ulusların Zenginliği*'nde "politik iktisat",

⁵³ Smith, *Lectures on Jurisprudence*, s. 544-545.

⁵⁴ Smith, *Ulusların Zenginliği*, C: II, s. 1.

polisin temel bir branşı olarak bırakılmıştır. Böylece Smith, refah oluşumunu devletin temel meselesi olarak kabul etmeye devam etmektedir. Gerçi Neocleous'a göre "polis" kavramı *Hukuk Üzerine Dersler* ve *Ulusların Zenginliği*'nde birbirinden farklı şekillerde anlamlandırılmıştır. Örneğin, *Hukuk Üzerine Dersler*'de "polis" kavramı, devletin ekonomik refahı sağlamadaki ya da zenginliği "tasarlamadaki" merkezi rolünü işaret eder şekilde kullanılmaktadır. Buna karşın *Ulusların Zenginliği*'nde polise olumsuz bir anlam yüklenmekte ve "yanlış yönetim tipinin" bir unsuru olarak sunulmaktadır. Devlet, izlediği politikalarla, emeğin serbest dolaşımının önüne engel koymakta ya da malların piyasa fiyatlarını arttırmaktadır. Bu bakımdan, Smith'in önceleri ekonomiyi siyasetin altında işleyen bir alan olarak kabul ettiği, fakat özellikle Fransa'da devletin ekonomik yaşama yönelik şiddetli müdahalelerini gözlemledikten sonra, *Ulusların Zenginliği*'nde refahın oluşumunun devletin ya da polis değil de toplumsal yaşamın bir koşulu olarak ele almakta olduğunu şeklinde bir izlenim oluşmaktadır. Oysa, Neocleous, bu tarz bir izlenimin hatalı olabileceğini, *Ulusların Zenginliği*'nin "polis" kavramını, "politik iktisat" terimi ile değiştirmek suretiyle terk etmediğini ve Smith'in bu eseri, bir politik iktisat çalışmasından ziyade *liberal yönetime* dair bir deneme olarak tasarladığını belirtmektedir.⁵⁵ Benzer şekilde Minowitz, *Ulusların Zenginliği*'nde "siyasal iktisat"ın siyasete tabi kılınmış olduğunu belirtmekte ve Smith'in siyasal iktisadı, "sivil hükümet sisteminin" bir branşı olarak sunduğuna dikkat çekmektedir.⁵⁶ Minowitz'in işaret ettiği ve *Ulusların Zenginliği*'nde açıkça belirttiği gibi, siyasal iktisadın gerçekleştirmek istediği "büyük amaç", "toplumun gerçek zenginlik ve büyüklüğe doğru gelişmesini" sağlamaktır.⁵⁷ Vergara ise, "doğal özgürlük sistemi" olarak adlandırdığı Smith'in siyasal iktisat sisteminin, "devlet müdahale etmesin" ilkesi ya da "minimal devlet" kuramı ile karıştırılmaması gerektiğini belirtmektedir.⁵⁸

1.2.3. Serbest Ticaret ve Doğal Özgürlük Sistemi

⁵⁵ Mark Neocleous, **Toplumsal Düzenin İnşası: Polis Erkinin Eleştirel Teorisi**, Çev. Ahmet Bekmen, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2006, s. 41- 49.

⁵⁶ Minowitz, **a.g.e.**, s. 15.

⁵⁷ Smith, **a.g.e.**, C: II, s. 279.s.

⁵⁸ Vergara, **a.g.e.**, s. 79-82.

Siyasal iktisat hukukun bir branşı olarak kabul edildiğinde, *Ulusların Zenginliği*'nde Smith'in eleştirdiği ya da savunduğu politikalar, ekonomik yaşamı ilgilendiren kuralların doğal hukuk ya da doğal adalet sistemiyle uyumlu hale getirilmesi talebini yansıtmaktadır. Bunu böyle olduğunu anlayabilmek için Smith'in kullandığı "iyi yönetilen devletler" ifadesi üzerinde durmakta fayda vardır. Bu ifade, *Ulusların Zenginliği* ve *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda yalnızca birkaç kez kullanılmaktadır. Bununla beraber, düşünürün devletten ne beklediği konusunda önemli ipuçları sunmaktadır.

Smith, *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda, hukuk sistemleri doğal hukuk anlayışına göre oluşturulmuş ülkeleri "iyi yönetilen" ülkeler olarak tanımlamaktadır. Öte yandan "kaba ve barbar" insanların ikamet ettiği ülkelerde, "doğal adalet duyguları"nın, uygar ülkelerdeki seviyeye ulaşamadığını belirtmektedir:

"İyi yönetilen ülkelerde, bireyler arasındaki anlaşmazlıkları belirlemek için yalnızca yargıçlar tayin edilmez, fakat bu yargıçların kararlarını belirlemek için kurallar saptanır; ve bu kuralların, genelde, doğal adalet kuralları ile uyuşması amaçlanır (...) Bazı ülkelerde, insanların kabalığı ve barbarlığı, doğal adalet duygularının daha uygar ülkelerde doğal olarak ulaştıkları ayrıntı ve kesinliğe ulaşmasını engeller. Bunların yasaları, tıpkı davranış tarzları gibi, ayrıntısız, kaba ve niteliksizdir."⁵⁹

Tarafsız gözlemci, aynı zamanda doğal hukukun tarafsızlığını da yansıtmaktadır. Bu haliyle doğal hukuk, Smith'in kamuya bakışını da yansıtmaktadır. "İyi yönetilen" ve "uygar" ülkelerde dahi hukukun tarafsızlığı devlet ya da devletin kararlarını etkileyen çıkar grupları tarafından bozulmaktadır:

"Bazen, devletin yapısı olarak adlandırılan şey, yani, hükümetin çıkarı; bazen hükümetin başına zorba kesilen belirli bir grup insanın çıkarları, ülkenin pozitif yasalarını doğal adaletin emrettiği halinden saptırmaktadır."⁶⁰

Bu bakımdan, Smith'e göre, bireylerin sahip oldukları tüm hakları güvence altına alabilmek ve adaletin sık sık hükümetlerin çıkarlarına kurban edilmesini önlemek için, yargıyı yürütmeden ayırmak ve mümkün olduğu kadar bağımsız hale getirmek gerekmektedir.⁶¹ Zira "devletin büyük çıkarları kendilerine emanet edilen kimseler (...) kimi zaman bir özel kişinin haklarını bu çıkarlara feda etmenin zorunlu

⁵⁹ Smith, *Theory of Moral Sentiments*, s. 227.

⁶⁰ A.y.

⁶¹ Smith, *Milletlerin Zenginliği*, s. 804.

olduğunu düşünebilirler.”⁶² Oysa, “her bireyin özgürlüğü kendi güvenliğini benliğinde duyması, adalet yönetiminin yansızca işlemesine bağlıdır.”⁶³

Bununla beraber, adalet tarafsızca yönetilse dahi, pozitif hukuk kurallarının doğal hukukun ilkelerine tam olarak ulaşması mümkün değildir. Zira düşünürce göre doğal hukuk, tarafsızlıktaki mükemmelliği simgelemektedir. Skinner’ın işaret ettiği gibi, Smith’e göre, farklı toplumlarda genel kabul gören davranış kuralları birbirlerinden farklı olsalar da, bu kurallarda ortak bir öge bulmak mümkündür. Böylece “adaletin doğal kuralları”, tüm pozitif kurumlardan bağımsız olarak ortaya çıkartılabilir.⁶⁴ Smith, doğal adalet sisteminin soyut ve ilkesel niteliğine dikkat çekmektedir. Hukuk ve siyasetin gerçek ve gözlemlenebilir kurumlarının, doğal adalet sisteminin mükemmelliğine ulaşamayacağını da kabul etmektedir:

“Her pozitif yasa, doğal hukuk sistemine yönelik, az ya da çok, kusurlu bir deneme olarak değerlendirilebilir (...) Pozitif yasa sistemleri, dolayısıyla, farklı çağlarda ve uluslarda insanoğlunun duygularının kaydı olmaları bakımından en yüksek otoriteye layık olsalar dahi, asla doğal adaletin eksiksiz kurallar sistemleri olarak değerlendirilemezler.”⁶⁵

Anlaşılabileceği gibi, Smith için “iyi yönetilen” ülkeler, doğal hukukun tarafsız gözlemcinin tarafsızlığına dayanan kurallarıyla yönetilen ülkelerdir. Ne var ki bu ülkelerde dahi, doğal adaletin eksiksiz bir şekilde tesis edilmesi mümkün değildir. Buna karşın, kusurlu dahi olsa, uygar ülkelerde bu sisteme yaklaşabilmesi mümkündür.

Düşünürün “iyi yönetilen devletler” ifadesini kullandığı bir diğer bağlam ekonomi ile ilgilidir. Gerek *Ulusların Zenginliği*’nde gerekse *Ahlaki Duygular Kuramı*’nda, iyi yönetilen devletler, ekonomik refahı sağlayan ya da arttıran devletlerdir. Buna göre, iyi yönetilen bir devlete mensup olan bireylerin üstünlükleri, barınma, giyinme ve beslenme durumlarının diğer toplumlara göre daha iyi olmasıdır.⁶⁶ Ayrıca, böyle bir toplumun, tüm farklı mesleklerin ürünlerindeki

⁶² A.e., s. 803-804.

⁶³ A.e., s. 804.

⁶⁴ Skinner, a.g.e., s. 72-73.

⁶⁵ Smith, *Theory of Moral Sentiments*, s. 227.

⁶⁶ A.e., s. 143.

büyük çeşitliliğinin bir sonucu olarak, kendisini toplumun en alt tabakalarına kadar yayan bir evrensel refaha kavuşması söz konusudur.⁶⁷

“İyi yönetim” ve toplumsal refah arasında kurulan bu bağlantı, “iyi yönetim” kavramının doğal hukuk sistemine verdiği referans da göz önünde bulundurularak düşünüldüğünde, Smith’in, gerek *Ahlaki Duygular Kuramı*’nda gerekse *Ulusların Zenginliği*’nde ekonomik refahı, doğal hukuk uygulamalarının bir devamı ya da sonucu olarak değerlendirdiği yönünde önemli sinyaller vermektedir.

“İyi yönetilen” ülkeler, doğal adalet kurallarına en çok yaklaşılan ülkelerdir. Yukarıda belirtildiği gibi, doğal adaletin belirgin özelliği ise “tarafsız gözlemci” kavramına dayanıyor olmasıdır. Başka bir ifade ile, Smith, özellikle devletin ya da devleti etkisi altına alan grupların tarafı çıkarlarını savunan bir hukuk sistemi ya da devlet yönetimi yerine, haksız imtiyaz ve ayrıcalıkların ortadan kaldırıldığı bir düzen öngörmektedir. Smith’in “farklı çağlarda ve uluslardaki farklı zenginlik artışlarının yol açtığı iki farklı siyasal iktisat sistemi” olarak tanımladığı “tarım” ve “ticaret” (merkantilizm) sistemlerine yönelik olarak geliştirdiği eleştirinin temelinde de bu öngörü yatmaktadır. Smith, *Ulusların Zenginliği*’nin giriş bölümünde, “eşitlik” ve “tarafsızlık”tan yoksun olarak nitelediği bu sistemlerin oluşumunu, ilk olarak “özel çıkarlar” ve “önyargılar” a dayandırmaktadır:

“Kimi ulusların politikası kırsal endüstriyi olağanüstü ölçüde teşvik ederken; diğerleri kentlerdekini teşvik etmiştir. Hiçbir ulus her endüstri türüne eşit ve tarafsız davranmamıştır (...) Bu farklı planlar belki ilk olarak toplumun genel refahı üzerindeki sonuçlarını hesaba katmayan ya da öngörmeyen bir takım sınıfların özel çıkarları ya da önyargıları tarafından ortaya konsalar da; yine de bazıları kentlerde kurulu bazıları da kırsal kurulu endüstrilerin önemini çok farklı abartan siyasal iktisat kuramlarına yol açmışlardır.”⁶⁸

Bu bakımdan *Ulusların Zenginliği*’nde Smith’in genel olarak ticarete bir takım serbestlikler getirilmesine yönelik olarak geliştirdiği argüman dikkatli okunmalıdır. Düşününürün ahlak ve hukuk kuramında ileri sürdüğü fikirler dikkate alınarak yapılan bir “*Ulusların Zenginliği*” okuması, bu eserdeki ifadeler ile ahlak ve hukuk kuramının temel argümanlarının birebir uyuştüğunu gösterecektir. Örneğin Smith, Çin’in “doğasının ve sınırlarının el verdiği düzeyde” sermaye miktarına

⁶⁷ Smith, *Ulusların Zenginliği*, C: I, s. 12.

⁶⁸ A.e., C: I, s. 2.

ulaşamaması sorununu bu ülkedeki mevcut yasa ve kurumların adaletsizliğine bağlamakta, fakat aynı sorunun çözümünü, yeni yasa ve kurumların getirilmesinde bulmaktadır.⁶⁹ Düşünürün, devletin görevlerini adalet, savunma ve özel şahısların kurmak ve yürütmekte fayda görmediği kamusal işlerle sınırlayan aşağıdaki ünlü ifadesi, “serbest ticaret”den ziyade, “adalet” ve “doğal özgürlük sistemi” gibi hukuksal terimlere yaptığı vurgu hesaba katılarak okunduğunda, Smith’in *Ulusların Zenginliği*’nde hukuk söylevini terk etmemiş olduğunu göstermektedir. Smith’e göre doğal adalet ya da doğal hukukla uyumlu olan siyasal iktisat, ekonomik ayrıcalıkların ve imtiyazların ortadan kaldırıldığı ve bireylerin kendi üretim çabalarını diledikleri gibi yönlendirebildikleri bir politikaya işaret etmektedir. Aksi durum adalet ve “doğal özgürlük sistemi”ne aykırıdır:

“Tüm tercih ve kısıtlama sistemleri tümüyle ortadan kaldırıldığında, açık ve basit bir sistem olan doğal özgürlük sistemi kendi kendisini kuracaktır. Adalet kurallarını ihlal etmediği sürece, herkes kendi kişisel çıkarının peşinde bildiği gibi koşmakta, emeği ile sermayesini her hangi bir kişi ya da sınıfın sermayesi ve emeği ile rekabete sokmakta tümüyle serbest bırakılır. Hükümdar da, yerine getirirken her zaman için sayısız hilelerle aldatılmaya açık ve hakkıyla yerine getirmek için asla hiçbir insan aklının ya da bilgisinin yeterli olmayacağı bir görevden, yani özel kişilerin emeklerini denetleyerek onları toplumun çıkarları için en uygun istihdam alanına yönlendirmek görevinden kurtulmuş olur.”⁷⁰

Smith, “doğal özgürlük sistemi” terimini yalnızca *Ulusların Zenginliği*’nde ve yalnızca iki defa kullanmaktadır. Hakkında sistematik bir tanımlama yapmaya yönelmemektedir. Buna karşın bu ifadenin hukuksal bir çağrışım yaptığı açıktır. Zira doğal özgürlüğün desteklenmesi yasaların işidir.⁷¹ Bu bağlamda doğal özgürlük, metnin genelinde gözlemlendiği gibi, adalet kurallarını ihlal etmemek kaydıyla hareket eden bireylerin ticari ve ekonomik özgürlüklerinin önüne suni engellerin çıkarılmaması olarak tanımlanabilir. Ayrıca, bu engeller yoksul işçilerin iş arama ve bulma özgürlüğüne getirilen sınırlamaları da kapsamaktadır. Smith, doğal özgürlüğün bir gereğinin, “Çıraklık Tüzüğü”nün ve fakir işçilerin iş bulma özgürlüğünü sınırlayan “İskan Kanunu”nun kaldırılması olduğunu belirtmektedir.⁷²

⁶⁹ A.e., C: I, s. 87.

⁷⁰ A.e., C: II, s. 279.

⁷¹ A.e., C: I, s. 279.

⁷² A.e., C: II, s. 46.

Devletin, “doğal özgürlük sistemini” ülkede yerleştirmesi için özel bir çaba sarf etmesi gerektiği açıktır. Zira sermaye sahipleri ve tüccarlar, sahip oldukları çeşitli avantajlar aracılığıyla tekelleşme eğilimi içerisindedirler. Smith’e göre, bu sınıfın çıkarları kamu çıkarı ile terstir.⁷³ Düşünür, gerek “Polis”te gerekse *Ulusların Zenginliği*’nde şirketlere sağlanan imtiyazlar ve tekellerin varlığından yakınmaktadır.

“Kimi meslekten insanlar eğlence için bile nadiren bir araya gelseler, bu görüşme, halka karşı bir komplo biçiminde fiyatları yükseltmekle sonuçlanır. Özgürlük ve adalet çerçevesinde herhangi bir yasa ile bu tür toplantıları önlemek olanaksızdır. Ancak, yasalar kimi mesleklerden insanların bir araya gelmesini engelleyemezse bile kolaylaştırmamalıdır.”⁷⁴

Ulusların Zenginliği’nde, “doğal özgürlük” kavramının, bireylerin ticari ve ekonomik özgürlükleri bağlamında kullanması, Smith’in “doğal özgürlük sistemi” ve serbest ticaret kavramlarını birbirleriyle özdeşleştirdiği anlamına gelmemelidir. Buna karşın “tüm tercih ve kısıtlama sistemlerinin tümüyle ortadan kaldırılmasını” öngören doğal özgürlük sistemi söylemi, bazı yazarların Smith’i 19’uncu yüzyıl “laissez-faire”cilerle aynı düzleme yerleştirmesine neden olmuştur. Örneğin, Balaam ve Veseth’e göre Smith, Havel ile birlikte, aynı “laissez-faire” dünyasına karşı sevgi beslemektedir. Bu yazarlar, devletin Smith tarafından “tehlikeli ve güven duyulmaz” bir varlık olarak algılandığını belirtmektedir.⁷⁵ Buna göre, Smith’in düşüncelerini 20’inci yüzyıl yeni liberal akımın önde gelen savunucularından Milton Friedman’ın yazılarında ve 20’inci yüzyıl muhafazakar söylemlerde bulmak mümkündür.⁷⁶ Benzer şekilde, Lewis Haney, Smith’in ekonomik fikirlerinin laissez-faire doktrini ile uyum içinde olduğunu savunmaktadır.⁷⁷

Smith, *Ulusların Zenginliği*’nde “doğal özgürlüğü” açıkça savunmaktadır. Buna karşın, her koşulda serbest ticareti savunuyor değildir. Örneğin, bazı durumlarda iç piyasayı dış ticaretin rekabetinden korumak gerekmektedir. Smith bu önlemleri şu şekilde sıralamaktadır:

“Yerli endüstrinin teşviki için yabancı endüstriye kimi yükler yüklemenin de genellikle iki avantajı vardır. İlki, kimi endüstri dallarının ülke savunması açısından

⁷³ A.e., C: I, s. 222.

⁷⁴ A.e., C: I, s. 117.

⁷⁵ David N. Balaam, Michael Veseth, **Introduction to International Political Economy**, New Jersey, Prentice Hall, 2001, s. 47.

⁷⁶ A.e., s. 61-62.

⁷⁷ Haney, a.g.e., s. 231.

gerekli olduğu durumdur. Örneğin Büyük Britanya'nın savunması büyük ölçüde gemilerinin ve denizcilerinin sayısına bağlıdır. Bu nedenle, Denizcilik yasası düzenli olarak, yabancı ülkelerin taşımacılığını ya kökten yasaklayarak ya da ağır yükümlülükler koyarak, kendi denizcilerine ve gemilerine kendi ülkelerinde taşımacılık tekeli yaratmaya çalışmaktadır.”⁷⁸

Bu bakımdan;

“Savunma zenginlikten daha önemli olduğu için, Denizcilik yasası belki de İngiltere'nin ticaret düzenlemeleri içinde en akıllıca olanıdır.”⁷⁹

Düşünürün önerdiği ikinci ticari düzenleme, vergi düzenlemesi ile ilgilidir:

“Yerli endüstriyi teşvik amacıyla yabancı mallara bir takım külfetler yüklemenin genellikle yararlı olacağı ikinci durum, yerli mallar üzerine bir takım vergilerin konulduğu zamandır. Bu durumda, aynı vergiyi yabancı mallara da koymak mantıklı görünür.”⁸⁰

Bu durumda Smith'in düşüncelerini serbest ticaret ve rekabetçi piyasa fikirlerine indirgemek doğru değildir. Werhane'in belirttiği gibi, bazı yazarlarca, doğal özgürlük sisteminin, bireyin her istediğini yapma hakkını bulduğu bir düzen olarak okunması, bu yazarların, öz çıkara gereğinden fazla bir vurgu yapmalarından ve Smith'in geliştirdiği adalet kavramını yeterince dikkate almamalarından kaynaklanmaktadır.⁸¹ Ayrıca, Brown'ın işaret ettiği gibi, *Ulusların Zenginliği*'nde serbest ticaret, daha fazla dış ticaret anlamına gelmemektedir.⁸² Buna karşın “doğal özgürlük sistemi” söylemi, ticaret ve imalatı yüceltmek amacıyla değil, tam tersine Smith'in içinde bulunduğu toplumda ticaret ve imalatın gereğinden fazla yüceltiliyor olmasını eleştirmek amacıyla kullanılmaktadır. Bu bakımdan özellikle tüccar ve imalatçıların bazı ekonomik eylemlerini hedef almaktadır.⁸³

2. Erdemler Bağlamında Smith'in Birey-Toplum İlişkisine Bakışı

2.1. Adalet: Toplumsal Yapının Temeli

Çalışmanın ilk bölümünde belirtildiği gibi, Smith'in ahlak kuramında adalet ve diğer erdemler arasındaki temel fark dikkat çekmektedir. Adaletin kuralları kesin

⁷⁸ A.e., C: I, s. 37.

⁷⁹ A.e., C: I, s. 39.

⁸⁰ A.y.

⁸¹ Patricia Hogue Werhane, *Adam Smith and His Legacy for Modern Capitalism*, New York, Oxford University Press, 1991, s. 87.

⁸² Vivienne Brown, *Adam Smith's Discourse: Canonicity, Commerce, and Conscience*, London, New York, Routledge, 1994, s. 212.

⁸³ A.e., s. 7.

olarak ve ayrıntılı bir şekilde belirlenebilirken, diğer erdemlerin kuralları gevşek, belirsiz ve kararsızdır. Bu haliyle adalet, gramer kurallarına benzemektedir. Smith'e göre adalet, toplumsal yaşama düzen ve kararlılık sunmaktadır:

“Adalet tüm yapıyı ayakta tutan ana sütundur. Eğer kaldırılırsa, insan toplumunun büyük ve ihtişamlı kumaşı, ki Doğanın özel ve sevgi dolu şefkatinin o kumaşı bu dünyada yükseltmek ve desteklemek olduğu görülmektedir, bir anda atomlarına kadar parçalanır. İnsanların, [diğer kişileri] incitmek o derece ellerindedir, ve bunu yapmak için o kadar çok ayartıcı nedene sahiptirler ki, eğer bu ilke kişinin savunmasına yönelik olarak aralarında dikilmese, ve masumiyeti için saygı duymalarını sağlamasa, vahşi hayvanlar gibi, onun üzerine atılmaya her an hazır olurlar; ve insan bir grup insanın içerisine, bir aslan inine girer gibi girer.”⁸⁴

Smith, adaletten bir “ilke” olarak bahsetmekte ve bu ilkenin “insan göğsüne Doğa tarafından yerleştirilmiş” olduğunu belirtmektedir.⁸⁵ Başka bir ifade ile, diğer kişileri incitme eğilimde olan insan, “toplumunun büyük ve ihtişamlı kumaşını yükseltmek ve desteklemek” amacını güden Doğa'nın “özel ve sevgi dolu şefkati” sayesinde, adalet duygusu ile donatılmıştır. Yukarıda belirtildiği gibi, adalet aynı zamanda devletin temel sorumluluk alanlarından birisidir. Devlet, bu erdemi topluma zorla uygulatmak durumundadır. Oysa yukarıdaki ifadede adaletin uygulanmasında sorumluluk devlete değil, Doğa'ya yüklenmektedir. Bu bakımdan bu ifade daha çok Smith'in insan doğasına ya da bireye bakışını yansıtmaktadır. Ne var ki düşünür insan doğasının bu niteliğini, toplumsal yapı ya da toplumsal yaşam bağlamında anmaktadır. Böylece, insanlardaki adalet ilkesi, birey-toplum ilişkisinde belirli bir uyum seviyesini ve bu uyumun mevcudiyetinin temel kaynaklarından birisine işaret etmek için kullanılmaktadır. Bu seviye, kuşkusuz, arzu edilen en alt seviyedir.

Toplumsal uyumdaki bu en alt düzey ya da düzlem nedir? Başka bir ifade ile, bu seviye toplumsal yaşamın hangi boyutuna işaret etmektedir? Smith'e göre “toplumun farklı fertleri arasında karşılıklı sevgi ve sıcaklık olmasa dahi, toplum, daha az mutlu ve uygun olmasına karşın, mutlaka çözülecek değildir. Toplum, farklı insanlar arasında, farklı tüccarlar arasında olduğu gibi, karşılıklı sevgi ve sıcaklık olmadan, bir fayda hissine dayanarak” varlığını sürdürebilmektedir.⁸⁶ Bu bakımdan toplumsal uyumun en alt seviyesine işaret eden ilişkiler, ekonomik ve ticari

⁸⁴ Smith, *Theory of Moral Sentiments*, s. 81.

⁸⁵ A.y.

⁸⁶ A.e., s. 80.

niteliktedir. Vivienne Brown da aynı noktaya işaret etmektedir. Yazara göre Smith'in ahlak kuramındaki dört asal erdem, adalet ve ihtiyattan başlayan bir hiyerarşi oluşturmaktadır:

“Alt-düzey erdemlerin etki alanı, temel ilgilerini adalet ve ihtiyata yöneltmiş olan HD (*Hukuk Üzerine Dersler*) ve UZ (*Ulusların Zenginliği*)'nin sahasıdır. Bu bakımdan, UZ'nin ADK (*Ahlaki Duygular Kuramı*) ile olan ahlaki ilişkisi, ne eski Adam Smith probleminin sunduğu gibi zıt bir ilişkidir, ne de yeni revizyonist yazının sunduğu gibi, tam bir amaç birliği ilişkisidir. Bu ilişki, ADK'da oluşturulan ahlaki hiyerarşi bakımından şekillenmektedir. UZ (ve HD)'deki söylev, ahlak felsefesinin yüksek zemini ile değil, fakat, insanların maddi mutlulukta, bir dereceye kadar hem mantıklı hem de onaya değer olan çıkarları olduğu fikrinin kabul gördüğü gündelik hayatın toplumsal işleyişinde sergilenen nazik davranışlarla ilgilenmektedir.”⁸⁷

Smith'in ahlak kuramındaki dört asal erdem bir hiyerarşi oluşturdu anlaşılmaktadır. Çalışmanın ilk bölümünde belirtildiği gibi, öz-kontrol erdemi “yücelik ve büyüklük” sıfatlarıyla nitelendirilmekte, yüce gönüllülük ise “güzellik ve sevimlilik” sıfatlarıyla anılmaktadır. Smith, ihtiyattan ise “bayağı” ya da “ikinci derecede” (inferior) bir erdem olarak bahsetmektedir. Yukarıda belirtildiği gibi, adalet, “binanın temelidir”. Smith'e göre, toplumsal yapının ya da uyumun üst seviyelere ulaşması da mümkündür. Bu düzey, “yüce gönüllülük” erdemiyle ilgilidir:

“Yüce gönüllülük binayı destekleyen bir temel değil, güzelleştiren süslemedir, ve bu bakımdan, tavsiye edilmesi yeterlidir, fakat dayatılması hiçbir şekilde zorunlu değildir.”⁸⁸

Yüce gönüllülük, adaletle benzer olarak, birey-toplum ilişkisinde belirli bir uyum seviyesini betimlemekte ve bu seviyeye kaynaklık etmektedir. Bu durumda insanlar arasında “ihtiyaç duyulan destek karşılıklı olarak sevgi, minnet, arkadaşlık ve saygıdan sağlanmaktadır.” Böylece toplumun “tüm farklı üyeleri sevgi ve muhabbetin uygun bağları ile” birbirine bağlanmakta ve “arkadaşlık hizmetinin ortak merkezine doğru” çekilmektedirler.⁸⁹

Çalışmanın bu bölümünde, Smith'in birey-toplum ilişkisinin farklı boyutlarına bakışı ve toplumsal yaşamın ya da uyumun farklı seviyelerini değerlendirişi ele alınacaktır. Smith'in bireyinin, yalnızca öz-çıkarcının peşinden giden ve içinde yaşadığı toplumla olan ilişkisini yalnızca fayda temellinde

⁸⁷ Brown, a.g.e., s. 209. Kısaltmaların parantez içinde yapılan açıkları tarafıma eklenmiştir.

⁸⁸ Smith, a.g.e., s. 81.

⁸⁹ A.e., s. 80.

düzenleyen bir birey olmadığı gösterilmeye çalışılacaktır. Öncelikle, toplumsal yaşamın ticari ilişkileri kapsayan en alt boyutuna değinilecektir. Bu düzlemde bireyler arasındaki ilişkilerde etkin olan unsur “karşılıklı fayda”dır. “Karşılıklı fayda” kavramı, toplumsal iş bölümü ile yakından ilgilidir.

2.1.1. İş Bölümü

Smith’e göre, iş bölümünün yaygınlaşmış olduğu toplumlarda insanlar birbirlerinin emeklerinin ürünlerine muhtaçtır. Belirli bir üretici ürettiği malın, kendi tüketimi için ayırdığı parçasının üzerindeki artık kısmını diğer üreticilerin ürünlerinin artık kısımlarıyla, ya da bu kısımlara denk olan parayla, değiş tokuş etmektedir. Bu durumda belirli bir meslek sahibi ürettiği ürününü, para karşılığında diğer insanlara satmakta ve onlardan ihtiyaç duyduğu çeşitli ürünleri satın almaktadır.⁹⁰ Böylece karşılık bir fayda sağlanmaktadır. Modern toplumda kişi, yalnızca bir çeşit üretim faaliyetinde bulunduğu, fakat çok çeşitli mal ve hizmetlere ihtiyaç duyduğu için bu ihtiyaçlarını sayısız insanın emeğinden karşılamaktadır. Dahası böyle bir toplumda basit bir malın üretimi dahi çok çeşitli meslek gruplarına ait sayısız kişinin emeğini gerektirmektedir. Bu bağlamda piyasa ya da pazar, insanlar arasındaki değiş tokuş faaliyetlerinin yürütüldüğü bir mekan haline gelmektedir.

2.1.2. Karşılıklı Fayda

Smith’e göre tüm varsayımlar arasında “en saçma” olanı, “insanların (...) yeryüzünde eşit hakka sahip olmadığı” varsayımıdır.⁹¹ Ayrıca, “farklı insanlardaki doğal yetenekler arasındaki fark, aslında, bizim sandığımızdan daha azdır; farklı mesleklerdeki insanları ayırt ediyormuş gibi görünen zeka farklılıkları, kişi olgunlaştıkça, çoğu zaman işbölümünün etkileri olmaktan çok, sonucu olur.”⁹² Robbins’in işaret ettiği gibi, Smith, 18’inci yüzyıl aydınlanmacı geleneğinin bir üyesi

⁹⁰ Smith, **Ulusların Zenginliği**, C:I, s. 12.

⁹¹ **A.e.**, C:I, s. 335.

⁹² **A.e.**, C:I, s. 17.

olarak, insanların genel olarak eşit kapasitede olduğunu ve bireysel farklılıkların daha çok eğitim ve deneyimin sonucunda oluştuğunu düşünmektedir.⁹³

Aralarında güç ve yetenek bakımından kayda değer bir farklılık olmayan insanların, özellikle gelişmiş ticaret toplumlarında, hayatta kalabilmek için birbirlerine muhtaç oldukları kolay anlaşılabilir bir varsayımdır. Smith'e göre ticaret toplumunun yeni yapısıyla beraber ekonomik güç dengeleri değişmektedir. Artık neredeyse herkes bir tüccardır ve her tüccar müşterilerine bağımlıdır. Böylece ekonomik olarak her birey kimseye karşı mutlak bir tabiiyet içinde olmasa da, bir dereceye kadar herkese bağımlıdır.⁹⁴ Skinner'ın belirttiği gibi, Smith, feodal döneme kıyasla ticaret toplumunda yeni bağımlılık ve tabiiyet kalıpları oluştuğuna dikkat çekmektedir. Zira artık tüm ürün ve hizmetler bir fiyata sahiptir.⁹⁵ Ticaretin ve imalatın gelişmesinden önce, büyük toprak sahipleri, tüm gelirlerini kendilerine bağlı olan "binlerce ailenin" bakımı için harcamaktadırlar. Kiracı olarak adlandırılan bu aileler ekonomik ve siyasal açıdan toprak sahibine bağımlıdır. Oysa ticaretin gelişmesi ve imalatın yaygınlaşmasından sonra toprak sahipleri, gelirlerini mamul malları satın almakta kullanmak amacıyla, tarımsal üretimi ticarete yönelik olarak yapmaya ve bakımını üstlendiği kiracıların sayısını düşürmeye yönelmişlerdir. Bunun sonucu olarak, ekonomik ve siyasi güçlerini büyük ölçüde kaybetmişlerdir.⁹⁶ Ticaret toplumunda, insanlar arasında iş bölümünün gelişmesi sonucunda kişi, "büyük yığınların işbirliği ve desteğine her zaman gereksinim duyar" hale gelmiştir.⁹⁷

Ne var ki, bu toplumda insanların birbirlerine destek olmaları ve ihtiyaçlarını karşılamak için birbirlerine yardım etmeleri, çoğu kez bir yardımseverlik ya da cömertlik duygusundan kaynaklanmamaktadır. Kuşkusuz birbirlerini tanıyan ve aralarında yakın ilişkiler olan insanlar arasında sevgi, merhamet ve yardımseverlikten kaynaklanan bir dayanışma ve yardımlaşma mevcuttur. Ne var ki

⁹³ Lionel Robbins, **A History of Economic Thought: The LSE Lecture**, Ed. Steven G. Medema, Warren J. Samuels, New Jersey, Princeton University Press, 1998, s. 130.

⁹⁴ Smith, **a.g.e.**, C:I, s. 360.

⁹⁵ Skinner, Andrew S.: "Adam Smith (1723-1790): Theories of Political Economy", **A Companion to The History of Economic Thought**, Ed., Warren J. Samuels, Jeff E. Biddle, John B. Davis, Malden, MA, Blackwell Pub., 2003, s. 96.

⁹⁶ Smith, **a.g.e.**, C: I, s. 359-361.

⁹⁷ Smith, **a.g.e.**, C: I, s. 16.

uygar toplumlarda herkesin herkesle arkadaş ya da akraba olması beklemek mümkün değildir. Birey, hayatın gereklilik ve rahatlıklarına ulaşmak için çok çeşitli meslek gruplarına dahil insanların emeklerinin ürünlerine ulaşmak ve bu ürünleri onlardan bir şekilde temin etmek zorundadır. Smith'e göre, ihtiyaçlarının bir kısmını karşılayabilmek için başka insanların yardımına muhtaç olan kişi, onlarla pazarlık yapmaya yönelir:

“Birine pazarlık teklifinde bulunan herhangi bir kişinin yapmayı önerdiği şey şudur: Bana istediğimi ver sen de istediğini al. Her önerinin anlamı budur. İşte bu yolla gereksinimiz olan lütfün çoğunu elde ederiz.”⁹⁸

Bu pazarlığın temelinde çıkarıcı davranış motifleri yer almaktadır:

“İnsanoğlunun (...) daima kardeşlerinin yardımına ihtiyacı vardır ama onlardan yardımseverlik, cömertlik beklemesi boşuna olur. Eğer onların bencilliklerini kendi yararına çevirebilirse ve kendisine istediklerini vermenin onların çıkarına olduğuna onları ikna edebilirse daha başarılı olacaktır.”⁹⁹

Smith'in bu ifadeleri, yukarıda değinildiği gibi, toplumun “farklı insanlar arasında, farklı tüccarlar arasında olduğu gibi, karşılıklı sevgi ve sıcaklık olmadan, bir fayda hissine dayanarak” varlığını sürdüren halini yansıtmaktadır. Düşünürre göre, toplumun yalnızca bireyler arasındaki karşılıklı çıkar ilişkilerine dayanarak ayakta kalması mümkündür.

2.1.3. Öz Çıkar

Çeşitli yazarlar, *Ulusların Zenginliği*'nde yer alan bazı ifadelerden yola çıkarak, Smith'in bu eserde insan davranışlarını “öz çıkar” temelinde kurguladığını iddia etmektedirler. Bu bakımdan, *Ulusların Zenginliği*'nde bireyler arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerde adaletin sunduğu ahlakiliğe değinmeden önce, bu iddialara değinmekte fayda vardır.

Ulusların Zenginliği'nde Smith'in kullandığı ve çeşitli yazarlar tarafından sıklıkla alıntısı yapılan bir ifade vardır. Buna göre:

“Kasap, biracı ya da fırıncı cömertliğinden değil kendi çıkarlarını güttüğünden dolayı bize yemek verir. Biz de onların insanlığına değil bencilliğine sesleniriz; kendi gereksinimlerimizden değil onların çıkarından söz ederiz. Sadece

⁹⁸ A.e., C: I, s. 16.

⁹⁹ A.y.

bir dilenci hemşehrilerinin cömertliğine bel bağlamayı seçer. Ancak o bile tümüyle cömertliğe bel bağlamaz.”¹⁰⁰

Bu paragrafta Smith, bir bireyin, toplumsal yaşam içerisinde, en temel ihtiyaçlarını karşılayabilmek için başka insanların ya da farklı meslek guruplarına dahil olan vatandaşlarının varlığına ihtiyaç duyduğunu vurgulamaktadır. Her meslek sahibi, toplumsal iş bölümünün bir sonucu olarak, kendi yurttaşlarının ihtiyaçlarını en temel olanlara varana dek karşılamaktadır. Ne var ki bu dayanışma ya da karşılıklı yardımlaşma, bireylerin birbirlerine karşı hissettikleri bir sevgiden değil, tam tersine kendileri için duydukları öz sevgiden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla, pek çok yazara göre, *Ulusların Zenginliği’nde* öz sevgi merkezinde hareket eden bireyler, kendi çıkarlarını takip ederek kamu çıkarını da yükseltmektedirler.

Bu ve bunun gibi paragrafları esas alan yazarlar, öz çıkar ve öz sevginin, Smith’in ekonomi görüşünün temellerini oluşturduğunu iddia etmektedir. Bu düşünürlere göre Smith, toplumsal zenginlik ve refahın, öz çıkar ve öz sevgi temelleri üzerinde yükselmekte olduğunu düşünmektedir.

Nobel ödüllü ekonomist George Stigler’a göre *Ulusların Zenginliği*, öz çıkar graniti üzerine dikilen ihtişamlı bir saraydır.”¹⁰¹

Peter McNamara’ya göre ise;

“(…) iş bölümüne yol açan ve, bundan dolayı, uygarlığın ilerlemesinin altında yatanın aynı şey olduğu ortaya çıkmaktadır- öz çıkar, ya da, Smith’in daha kesin formülasyonuna göre, durumumuzu iyileştirme arzusu”¹⁰²

McNamara, Smith’in ekonomik sistemini bir mekanizma olarak nitelemekte ve Smith için öz çıkarın bu sistemi harekete geçiren güç ya da prensip olduğunu belirtmektedir.¹⁰³

Lewis H. Haney ise bu konudaki fikrini şu satırlarda aktarmaktadır:

“Anlaşılan o ki (...) Smith’in fikrine göre, kişisel öz çıkarların “doğal” hareketi sosyal ve ekonomik ilişkilerin en mükemmel düzenlenmesine ve herkesin en büyük iyiliğine yol açmaktadır.”¹⁰⁴

¹⁰⁰ A.e., C:I, s. 16.

¹⁰¹ George Stigler, “Smith’s Travels on the Ship of State”, **History of Political Economy** 3’den aktaran Patricia H. Werhane, a.g.e., s. 87.

¹⁰² McNamara, a.g.e., s. 58.

¹⁰³ A.y.

¹⁰⁴ Haney, a.g.e., s. 230.

Benzer şekilde:

“[Smith] için, ekonomi bilimi ulusların zenginliği ile ilgilidir; ekonomik aktivite, zenginliğin, ve başlıca materyal zenginliğin takip edilmesinde yatar; ve ekonomik aktivitenin kaynağı öz çıkardır.”¹⁰⁵

Jerry Z. Muller, “Adam Smith in His Time and Ours” isimli eserinde, Smith’i de aralarında saydığı *Yeni Stoacıların*, 17’inci ve 18’inci yüzyıllarda, ortaçağdan beri süre gelen ve maddi kazanç ve dünyevi çıkarlara kökten karşı çıkan Hıristiyan gelenek karşısına yeni bir felsefi anlayışla ortaya çıktığını belirtmektedir. Köklü Hıristiyan geleneğe göre insanların, kendilerinin ve ailelerinin bakımını sağlamaları için yeterli olanın ötesinde bir serveti elde etmeye ya da elde tutmaya çalışmaları, dünyadaki kötülük ve fakirliklerin kaynağıdır. Dahası, bu bir suç olarak algılanmaktadır.¹⁰⁶ Buna karşın 17’inci ve 18’inci yüzyılların liberal, hümanist, yeni Stoacı ve aydınlanmacı düşünürleri için insanların öz çıkarlarının peşinden gitme eğiliminde olmaları ve öz sevgileri doğrultusunda hareket etmeleri, birer doğal gerçeklik olarak kabul görmüştür.

Muller’e göre, bu anlayış, öz sevgi konusu bağlamında Britanyalı ve önde gelen bir serbest ticaret taraftarı olan Josiah Tucker’ın şu ifadelerinde yansımaları bulmuştur. Tucker’a göre:

“Amaçlanması gereken ana nokta, öz sevgiyi ne söndürmek ne de zayıflatmaktır, fakat ona kendi çıkarının peşinden giderek kamu çıkarını yükseltmesini sağlayacak bir yön vermektir.”¹⁰⁷

Ya da Vauvenarguse’in dediği gibi “eğer kişinin kötülüğü ortadan kaldıramayacağı doğruysa, yöneticilerin marifeti [bu kötünün] ortak iyiye katkıda bulunmasını sağlamakta yatmaktadır”¹⁰⁸

Muller, aralarında rekabet eden bireylerin davranışlarındaki egoist motifleri birbirleriyle dengeleme ve öylece bu motiflerin ortak iyiyi ya da kamu çıkarını sağlama doğrultusuna yönlendirme stratejisinin, *Ulusların Zenginliği*’nde açıkça kendisini gösterdiğini iddia etmektedir. Buna göre bir toplumda ortak faydaya ya da ortak iyiye ulaşmak için, bu ortak fayda ile çelişir gözükmekte olan ya da bu ortak

¹⁰⁵ A.e., s. 233.

¹⁰⁶ Muller, a.g.e., s. 40.

¹⁰⁷ Josiah Tocker, *The Elements of Commerce and Theories of Taxes*’dan aktaran Muller, A.e., s. 53.

¹⁰⁸ Vauvenargues’den aktaran Muller, A.y.

faydaya zarar verdiği düşünölen bireysel egoist motiflerin, söndürölmesi ya da zayıflatılması yerine, yalnızca doğru kanallara aktarılması yeterli olacaktır.¹⁰⁹ Gerçi Muller, böyle bir ekonomik yapılanmanın sağlıklı işleyebilmesi doğrultusunda Smith'in, adalete önemli bir rol verdiğini de belirtmektedir. Ne var ki Smith'in sistemindeki temel prensip ya da motifi, öz çıkar olarak sunmaktadır: Muller'e göre "Smith'in sistematik açıklama zincirinin ilk prensibi, öz çıkar arayışındaki, tamamen insani, malları değiş tokuş etme eğilimidir"¹¹⁰

Listeyi daha da uzatmak mümkündür. Fakat kısaca ifade etmek gerekirse, pek çok yazara göre öz çıkar ya da öz sevgi Smith'in düşünce sisteminin ve toplum algısının temelidir. Oysa yukarıda belirtildiği gibi, Smith'in düşünce sisteminde "ana sütun" veya "temel" olarak nitelenen kavram, öz çıkar ya da öz sevgi değil, adalettir. Bu bakımdan düşünöre göre ancak adalet kurallarına uyan ve tarafsız gözlemcinin onayını alan bir öz çıkar arayışı kabul edilebilir:

"Zenginlik, onur ve imtiyaz [kazanma] yarışında, kişi koşabildiği kadar hızlı koşabilir, ve rakiplerinin önüne geçebilmek için, her sinir ve adalesini zorlayabilir. Ama eğer rakiplerinden herhangi birisini itekler ya da düşürmeye çalışırsa, gözlemcilerin sabrı sonunda tükenir. Bu, onların kabul edemeyeceği bir oyun kuralı ihlalidir."¹¹¹

Smith'e göre "kuşkusuz, her insana, doğa tarafından, ilk olarak kendi bakımı tavsiye edilmektedir."¹¹² Ne var ki, kişi, kendisini, çevresindekilerin gördüğü ışıktaki görebildiğinde, bu insanların gözünde yalnızca kalabalıktaki sıradan bir kişi olarak değerlendirildiğini anlayacaktır. Bu bakımdan her ne kadar doğa, ilk önce kişinin kendi bakımını tavsiye ediyor olsa da, tarafsız gözlemcinin onayladığı davranış ilkelerini yerine getirmek için "öz sevgisinin kibrini kırmak ve onu diğer insanların kabul edebileceği bir duruma çekmek zorundadır." Öz sevgi bu seviyeye indirildiğinde, insanlar kişinin kendi mutluluğuyla daha ilgili olmasını ve ona ulaşmak için sergilediği kararlılığı anlayacak ve onaylayacaktırlar.¹¹³

Smith, öz sevginin ideal gözlemci tarafından onaylanabileceğini göstererek, insan doğasının bu yanına ahlaki bir nitelik kazandırmaktadır. Daha doğru bir

¹⁰⁹ A.y.

¹¹⁰ A.e., s. 68.

¹¹¹ Smith, **Theory of Moral Sentiments**, s. 79.

¹¹² A.y.

¹¹³ A.y.

ifadeyle, Smith önce insanın doğasındaki öz sevgiyi, başlı başına bir vaka olarak tanımlamakta, fakat bu öz sevginin aynı zamanda ideal gözlemci tarafından onanması yoluyla ona sosyal bir nitelik kazandırmakta ve birey-toplum ilişkisini bir konusu haline getirmektedir. Zira, bu son haliyle öz sevgi, bireyler arasında empatik duygular aracılığıyla kurulan ilişkinin konusu durumuna sokulmaktadır. Adalet, böyle bir öz sevginin çerçevesini çizmektedir.

2.2. İhtiyat ve Sermaye Artışı

İhtiyat, Smith'in özellikle ekonomi kuramında, öz çıkar kavramına kazandırdığı yeni boyut ve sermaye birikiminin oluşumuna yaptığı katkı ile merkezi bir yer tutmaktadır. Düşünürün birey algısını ve özellikle bireyi ekonomik eylemlerinde yönlendiren temel psikolojik unsurları anlayabilmek, ihtiyat kavramına değinmeyi gerektirmektedir. Bu bakımdan öncelikle bu erdemin Smith için ne ifade ettiğine ve adalet ile olan ilişkisine değinmekte fayda vardır.

İhtiyat kavramı, akıl, bilgi, dikkat ve öz kontrol terimleriyle yakından ilgilidir. Bu haliyle ihtiyat, ne adalet gibi ihlal edilmemesi gereken genel prensipleri tanımlayan negatif bir içeriğe sahiptir, yüce gönüllülük gibi pozitif bir niteliğe sahiptir. Zira Smith'in belirttiği gibi,

“İhtiyat, yalnızca bireysel sağlık, zenginlik, rütbe ve unvan [elde etmek] kaygısına yöneldiğinde, en saygıdeğer ve hatta, bir dereceye kadar, en sevecen ve makul bir özellik olarak düşünülmesine rağmen, asla, erdemlerin en güzel ya da en asillerinden birisi olarak düşünülemez. Serinkanlı bir beğeni uyandırır, ama tutkulu bir sevgi ve hayranlığa malik görünmemektedir.”¹⁴

İhtiyatın adaletle olan ilişkisi bir parça karmaşıktır. Smith'e göre adalet ve ihtiyat her zaman beraber bulunan iki karakter ya da erdem değildir. Adaletin kurallarına uyan fakat ihtiyatlı olmayan kişiler başkalarına ait olana zarar verme yoluna gitmemektedirler. İhtiyattan yoksun bir kişi, bu yoksunluk tek başına düşünüldüğünde, insanlarda merhamet, umursamazlık ya da en kötüsü hoşnutsuzluk ile karşılaşmakta, fakat “nefret ya da kızgınlık” duygularını uyandırmamaktadır. Öte yandan ihtiyatlılık, diğer erdemlerin yokluğunda ve kötülükle birleştiğinde, bu

¹⁴ A.e., s. 161.

kötülükleri en yüksek “onursuzluk ve utanmazlık” derecesine taşımaktadır.¹¹⁵ Smith bu duruma örnek olarak Caesar Borgia’ı göstermektedir. Borgia’nın sarayında Floransa Cumhuriyeti’nin bir bakanı olarak ikamet eden Machiavelli’nin Borgia’nın işledi siyasi cinayetleri serin kanlılıkla anlatışını ve onu onaylar tutumunu eleştirmektedir.¹¹⁶ Bu bakımdan McNamara’nın işaret ettiği gibi, Smith için ihtiyatın “karanlık” bir tarafı da vardır.¹¹⁷

Yukarıda belirtildiği gibi, Smith, ihtiyatı, “bu hayattaki kişisel rahatlık ve mutluluk” için gerekli olan kişisel “sağlık, zenginlik, rütbe ve unvanı” elde etmek için gösterilmesi gereken özen olarak tanımlamaktadır. Ayrıca:

“Kendimiz için en faydalı olan nitelikler, her şeyden önce, eylemlerimizin uzak sonuçlarını kavrayabilmemizi, ve [bu eylemlerden] kaynaklanacak fayda ve zararları önceden görmemizi sağlayan üstün akıl ve anlama yeteneğidir: ve ikinci olarak, gelecek bir zamanda daha büyük bir haz elde edebilmek veya daha büyük bir acıdan kaçınabilmek amacıyla, bugün [elde edebileceğimiz] hazdan feragat etmemizi veya bugünkü acıya dayanmamıza imkan veren öz-kontroldür. Bu iki niteliğin birleşiminden, bütün erdemler arasında bireye en faydalı olan ihtiyat meydana gelir.”¹¹⁸

İhtiyatın içerdiği başka anlamlar da vardır. “Güvenlik, ihtiyatın ilk ve temel nesnesidir.”¹¹⁹ Smith ayrıca, kişilerin servetlerini “koruma ve arttırma sanatını meydana getiren, bakımın ve önsezinin uygun yönetimini” bu erdeme dahil etmektedir.¹²⁰ Benzer bir şekilde, “ticaretimiz ve mesleğimizdeki gerçek bilgi ve yetenek, bunların uygulanmasındaki süreklilik ve gayret, tüm harcamalarımızdaki tutumluluk, ve hatta bir dereceye kadar cimrilik” ihtiyatlı davranışın temel özellikleridir.¹²¹ Smith’e göre tutumlu insan “ölçülülüğündeki düzenlilik”, “çabalamasındaki sağlamlık” ve “tutululuğundaki keskinlik”le dikkat çekmektedir.¹²² Smith’in belirttiği gibi, bu özelliklere sahip olan bir insan, tarafsız gözlemcinin tüm onayını kazanmaktadır:

“İhtiyatlı insan, çabasındaki ve tutumluluğundaki sağlamlık, anlık zevk ve rahatlıkları, sürekli olarak, daha uzakta fakat daha uzun sürecek olan bir zaman

¹¹⁵ **A.y.**

¹¹⁶ **A.e.**, s. 162.

¹¹⁷ McNamara, **a.g.e.**, s. 19.

¹¹⁸ Smith, **a.g.e.**, s. 145.

¹¹⁹ **A.e.**, s. 160.

¹²⁰ **A.e.**, s. 159.

¹²¹ **A.e.**, s. 160.

¹²² **A.y.**

dilimine ait daha büyük rahatlık ve zevk uğruna feda edişiyile, hem tarafsız gözlemcinin, hem de tarafsız gözlemcinin temsilcisi olan göğsün içindeki adamın onayı ile desteklenir ve ödüllendirilir.”¹²³

İhtiyat, Smith’in ekonomi kuramında öz çıkar kavramına yeni bir boyut kazandırmaktadır. Düşünüre göre insanları harcama (expençe) yapmaya yönelten temel ilke “bazen vahşice ve dizginlenmesi zor olmasına rağmen genellikle anlık ve geçici olan zevklere duyulan tutkudur. Ancak, tasarrufu kışkırtan dürtü koşullarımızı iyileştirme arzusudur. Bu genellikle sessiz ve ihtirasız bir arzu olmakla birlikte doğuştan bize gelir ve ölene değin de bizi bırakmaz.”¹²⁴ Smith “koşullarımızı iyileştirme arzusu” ifadesini açıklıkla tanımlamamaktadır. Ne var ki, *Ulusların Zenginliği*’nde görülmektedir ki, düşünür için bu ifade; tasarruf, servet arttırımı ve refah kavramlarını çağrıştırmaktadır. Zira Smith’e göre, insanların büyük bir kısmı koşullarını iyileştirmek için servet artışını bir araç olarak görmektedirler. Bu bakımdan servet artışı en genel ve en aşikar araçtır. Düşünür, insanların elde ettiklerinin bir kısmını saklamaları ve biriktirmelerinin, servet artışı için en olası yol olduğunu belirtmektedir.¹²⁵ Ayrıca, “hem kamusal ve ulusal servetin hem de bireysel servetin kaynağı olan herkesin kendi durumunu iyileştirme yolundaki tek tip, sabit ve kesintisiz çabası (...) eşyanın sürekli iyileşmeye doğru olan doğal gelişimini sürdürmeye yetecek kadar güçlüdür.”¹²⁶

Smith’in “anlık ve geçici zevkler”le “koşullarımızı iyileştirme arzusu” arasında yaptığı bu ayırım, kişisel çıkar arayışlarında bulunan bireyin psikolojisi üzerine düşünürün bakış açısını yansıtmaktadır. Buna göre bu arayışlarda hem sessiz ve ihtirassız olan durumumuzu iyileştirmek isteğı, vahşi ve dizginlenmesi zor anlık zevklere oranla daha etkindir, hem de birey, çıkarımı, temel olarak, harcama eyleminde değil servet arttırma çabasında bulmaktadır. Skinner’ın belirttiğı gibi, bunun sonucu olarak Smith, bireyin ekonomik hayattaki davranışlarını etkileyen temel unsurun, bir tüketim arzusundan ziyade, tutumlu olma eğilimi olduğunu düşünmektedir.¹²⁷ Bu bakımdan, ekonomik davranışlarının temel olarak, tüketim gibi anlık heveslerden ziyade “koşullarımızı iyileştirme” gibi uzun vadeli beklentilerden

¹²³ A.y.

¹²⁴ Smith, *Ulusların Zenginliği*, C: I, s. 295.

¹²⁵ A.y.

¹²⁶ A.e., C: I, s. 296.

¹²⁷ Skinner, *a.g.e.*, s. 164

kaynaklanması, Smith'in bireyinin kişisel çıkar arayışının, ihtiyat tarafından etkilendiğini ve "durumunu iyileştirme" eğiliminin onu tutumluluğa ve tasarrufa yönelttiğini göstermektedir. Düşünürün belirttiği gibi, "ortak sağ görüş ilkeleri her ne kadar her bireyin davranışlarını yönetemese de, daima her sınıfın ya da tabakanın çoğunluğunu etkileyecektir."¹²⁸ Açıktır ki, Smith'e göre insanların çoğunun ekonomik tutumunu "tutumluluk ilkesi" düzenlemektedir:

"Böylece harcama ilkesi çoğu insanda bazen, kimi insanlarda da her zaman üstün gelirken, insanların büyük bir çoğunluğunun hayatının tümü göz önüne alındığında, tutumluluk daha ağır basar."¹²⁹

İhtiyat, insanların "durumlarını iyileştirmek isteği" ve tutumluluğun, Smith'in ekonomi kuramı içinde önemli sonuçları vardır. Düşünür, *Ulusların Zenginliği*'nin "Sermayenin Doğası, Birikimi ve İstihdamı Hakkında" başlıklı ikinci kitabından, sermaye birikimi ve ihtiyat arasından bir bağ kurmaktadır.

İhtiyat, sermaye sahiplerini özellikle ilgilendirmektedir: "Hatırlı ve varlıklı kimselerin ömürlerinin çoğunu içinde tükettikleri işler, halk tabakasının işleri gibi, basit ve tekdüze değildir." Bu bakımdan sermaye sahipleri işlerinin "hemen hemen hepsi çok karışık olup, ellerden çok kafayı işleten türdendir."¹³⁰ Hiç kuşku yoktur ki, sermaye birikiminin gerçekleşebilmesi, varlıklı kimselerin ve sermaye sahiplerinin tutumlu olma eğilimlerine bağlıdır. Zira,

"Sermayeler tutumluluk sayesinde artar, israf ve kötü yönetim sayesinde azalır. Bir kişi gelirinden artırdığını sermayesine ekler ve bunu ya kendisi fazladan bir miktar üretken emeğin geçimini sağlamak için kullanır, ya da bir başkasına faiz karşılığı, yani kar payı karşılığı vererek, başkasının bunu yapmasına olanak sağlar. Bir kişinin sermayesi onun yıllık gelirinden ya da yıllık kazançlarından artırdıklarından oluşması gibi, onu oluşturan bireylerin tümü demek olan bir toplumun sermayesi de aynı şekilde artabilir.

Sermaye artışının asıl sebebi çalışkanlık değil tutumluluktur. Çalışkanlık gerçekten de tutumluluğun biriktirebileceği nesneyi sağlar, ama çalışkanlık ne kadar sağlarsa sağlasın, eğer tutumluluk bunu biriktirip saklamıyorsa, sermaye asla büyümeyecektir."¹³¹

¹²⁸ Smith, **a.g.e.**, C: I, s. 253-254.

¹²⁹ **A.e.**, C: I, s. 295.

¹³⁰ Smith, **Milletlerin Zenginliği**, s. 875.

¹³¹ Smith, **Ulusların Zenginliği**, C:I, s. 291

2.3. Smith'in Toplum Çıkar ve Düzenini Gözeten Bireyi

Gerek sermaye sahiplerinin, gerekse emekçilerin, bilinçli ya da bilinçsizce; bireysel ya da kolektif olarak, kamu çıkarının aleyhinde takınabilecekleri tutum ve davranışların farkında olan Smith, aşağıda değinileceği gibi, özellikle devletin eğitim konusunda sunacağı hizmetlerle, bireylerin toplumsal çıkar ve düzen hakkında daha fazla bilinçlenmesinin mümkün olduğunu düşünmektedir. Smith, sermaye sahiplerinin ve tüccarların, toplumsal çıkarı gözetmedikleri ve bu grubun üyelerinin çıkarlarının toplum çıkarı ile kesinlikle uyuşmadığını belirtmektedir. Bu bakımdan düşünür bu sınıfın üyelerine karşı duyduğu güvensizliği açıkça dile getirmektedir:

“[İşverenlerin] çıkarı (...) toplumun genel çıkarıyla aynı yönde değildir (...) Bu tüccar ve fabrikatör sınıfları içerisinde de, tacirlerin çıkarı daima kamu çıkarından bir miktar farklı, hatta onunki ile ters yönde olmuştur. (...) Bu tabakan gelen her yeni ticari yasa ya da düzenleme teklifi, daima ihtiyatla karşılanmalı, asla uzun süren, son derece titiz ve şüpheli incelemelerden geçirilmeden benimsenmemelidir.”¹³²

Sermaye sahiplerinin, toprak sahipleri ve emekçiler üzerindeki üstünlüğü, kamu çıkarı hakkındaki bilgilerinden ziyade kendi çıkarları hakkında daha iyi bir bilgiye sahip olmalarından kaynaklanmaktadır.¹³³ Ne var ki Smith'e göre eğitim, bireylerin, kamu çıkarları hakkında en azından belirli bir bilince ulaşmalarına imkan vermektedir. Düşünür, örneğin, antik dönemde Yunanistan'daki müzik eğitiminin, “zihni insanlık yoluna yöneltmek; mizacı yumuşatmak, gerek genel gerek özel yaşamın bütün toplumsal ve ahlaksal ödevlerini yapmaya yatkın hale sokmak” amacıyla yapıldığına dikkat çekmektedir.¹³⁴ Bu bakımdan, Smith'e göre toplumun orta ve üst sınıflarına mensup tüm insanlar arasında bilim ve felsefe eğitimini yaygınlaştırılmasında fayda vardır:

“Cezbenin ve boş inancın zehrine karşı, bilim, en başta gelen panzehirdir. Halkın bütün yüksek tabakaları, şerbetli bulundu mu, aşağı tabakalar o zehrin etkisine pek uğrayamaz.”¹³⁵

Buna karşın, devlet tarafından gerekli önlemler alınmadığı takdirde, modern toplumlarda iş bölümünün ve onun sonucundaki ticari gelişimin beraberinde getirdiği bazı kültürel maliyetler, toplumun büyük bir kesiminde “kapasite” kaybına yol

¹³² A.e., C: I, s. 222-223.

¹³³ A.e., C: I, s. 222.

¹³⁴ Smith, **Milletlerin Zenginliği**, s. 864.

¹³⁵ A.e., s. 891.

açacaktır.¹³⁶ Bu sosyal maliyetlerden birisi, işçi ve emekçilerin kendilerine ve topluma karşı yabancılaşmalarıdır:

“Bütün ömrü, sonuçları belki hep aynı kapıya çıkan ya da hemen hemen aynı olan birkaç basit işlemin yapılmasıyla geçen adam (...) genellikle, Tanrı'nın kulu için ne denli sersemleyip cahilleşmek mümkünse, öylesine sersem olup cahil hale gelir.”¹³⁷

Smith için insanın yabancılaşması ve “sersemleşmesi”, toplumsal iş bölümü gelişiminin doğal sonucu olmakla beraber, önüne geçilemez bir durum da değildir. Her bucakta devletin kuracağı okullar ve sunacağı eğitim olanaklarıyla, fakir ailelere mensup çocukların okuma ve yazmayı öğrenmesi sağlanabilmelidir.¹³⁸ Ayrıca, “hemen hemen hiçbir yaygın zanaat yoktur ki onda geometri ve mekanik ilkelerinin uygulanmasına biraz fırsat olmasın; dolayısıyla halk tabakası (...) o ilkeler üzerinde azar azar işleyip olgunlaşsın.”¹³⁹

Düşünürü göre, emekçilerin eğitim durumlarının iyileştirilmesi özellikle sosyal ve siyasal istikrarın sürdürülmesi bakımından gereklidir. Vergara'nın da işaret ettiği gibi, yaygın düşüncenin aksine Smith, diğer klasik liberaller gibi, toplumsal alanın devlet önlemleriyle iyileştirilemeyeceği kanısında değildir. Zira, toplumsal uyumun *her zaman* kendiliğinden oluşacağını düşünmemektedir.¹⁴⁰ Bu durum farklı sosyoekonomik sınıflar arasında ve özellikle sermaye sahipleriyle işçilerin birbirleriyle olan ilişkilerinde kurulacak uyum için de geçerlidir.¹⁴¹ Perelman'nın işaret ettiği gibi, Smith'in yüksek ücret taraftarlığının temelinde, düşük ücretli işçilerin girişebileceği toplumsal taşkınlıklardan duyduğu endişe yatmaktadır. Düşünürün, emekçilere devlet tarafından sağlanması gereken eğitim hizmeti talebinin altında da benzer bir kaygı yatmaktadır:

“Devlet, [toplumun alt tabakalarının] yetişmesinden hiç azımsanmayacak fayda da sağlar. Bunlar ne denli yetişirse, cahil uluslar arasında sık sık en korkunç kargaşalıklar doğuran taşkınlığa ve boş inançlara kendilerini de o derece az kaptırmaları ihtimali olur.”¹⁴²

¹³⁶ Skinner, “Adam Smith and the Role of the State: Education as a Public Service”, **Adam Smith's Wealth of Nations: New Interdisciplinary Essays**, Stephen Copley, Kathryn Sutherland, Manchester; New York, Manchester University Press, 1995.

¹³⁷ Smith, **a.g.e.**, s. 872.

¹³⁸ **A.e.**, s. 876.

¹³⁹ **A.y.**

¹⁴⁰ Vergara, **a.g.e.**, s. 183-185.

¹⁴¹ Smith, **Ulusların Zenginliği**, C: I, s. 63-64.

¹⁴² Smith, **Milletlerin Zenginliği**, s. 879.

2.4. Otoriteye Hayranlık Duyan Birey ve Kamu Ruhuna Sahip Devlet Adamı

Yukarıda belirtildiği gibi, Smith'in siyasal kuramı vatandaş ve siyasal otorite arasında, Khalil'in ifadesiyle, "imgesel empati" yoluyla kurulan ve tek taraflı hayranlığa dayanan bir ilişkiden hareket etmekte ve böylece Locke gibi modernist kuramcılarının temelde fayda kavramına dayanan siyaset kuramlarından ayrılmaktadır. Smith'e göre, "insanoğlunun zengin ve güçlünün tutkularına refakat etme eğilimi, toplumdaki düzenin ve sınıfların oluşmasına temel teşkil etmektedir."¹⁴³ Bu konunun işlendiği *Ahlaki Duygular Kuramı*'nın "Tutkunun ve rütbelerdeki farkın kaynağı Hakkında" başlıklı kısımda, Smith'in "sistem" kavramına değinmesi anlamlıdır:

"Mükemmelliğe oldukça yaklaşan bir mutluluk *sistemini* tamamlamakta, [zengin ve güçlüye] yardım etmek için pek hevesliyizdir; ve (...) herhangi bir karşılık beklemeden onlara hizmet etmeyi arzularız. İsteklerine karşı duyduğumuz saygı da, esas olarak, böyle bir itaatten umduğumuz *faydaya* dayanmaz."¹⁴⁴

Açıktır ki, bireyin zengin ve güçlüye karşı duyduğu kurgusal yakınlık, Smith'in "sistem sevgisi" olarak adlandırdığı olgudan kaynaklanmaktadır. Düşünüre göre "herhangi bir sistem ya da makinenin, amaçladığı sonuçları elde etmedeki uygunluğu, kendi bütününe belirli bir uygunluk ve güzellik katar, ve bu, bütün hakkında düşünmeyi ya da fikir oluşturmayı hoş bir hale sokar."¹⁴⁵ Smith, *Ahlaki Duygular Kuramı*'nın "Faydanın onama duygusu üzerindeki etkisi hakkında" başlıklı kısımda, sistem ya da makinenin bu uygunluğunun, temelde fayda kavramına dayanmadığını uzun uzadıya açıklamaktadır. Zira düşünür, söz konusu olanın fayda değil sevgi olduğunu belirtme kaygısındadır. Zengin ve güçlü olan kişinin içinde bulunduğu durumu "mükemmelliğe yaklaşan mutluluk sistemi" olarak tanımlayan düşünür, bu bakımdan sistem sevgisinden bahsetmektedir.

Smith'e göre, "aynı ilke, aynı sistem sevgisi, düzen, sanat ve kurgunun güzelliğine duyulan aynı ilgi, sık sık kamu refahını arttıran kurumlara" karşı da

¹⁴³ Smith, *Theory of Moral Sentiments*, s. 60.

¹⁴⁴ A.y.

¹⁴⁵ A.e., s. 140.

duyulmaktadır.¹⁴⁶ Buna göre, örneğin bir “vatansever” tarafından, devletin kurumsal yapısına verilen değer ve bu yapıya kamu refahının artırılması doğrultusunda sağlanan katkı, ülke içerisinde yaşayan insanlara karşı duyulan bir “ortak duygu” ya da “empati”den değil, devlet mekanizmasının amaçladığı hedeflere uygun olarak çalışan parçaları arasındaki uyum ve güzellik karşısında duyulan sevgi ve bağlılıktan kaynaklanmaktadır.¹⁴⁷ Smith’in belirttiği gibi, “ülke sevgisi”nin temelinde iki farklı ilke mevcuttur. Bunlardan ilki “devletin yapısına ya da şekline karşı duyulan saygı ve hürmettir.” İkinci ilke ise, bireylerin kendi vatandaşlarını mümkün olduğu kadar güvenli, saygın ve mutlu yapma arzusudur.¹⁴⁸ McNamara, söz konusu ilkelerin Smith’in *Hukuk Üzerine Dersler*’de açıkladığı “otorite” ve “fayda ilkeleri”yle aynı olduğunu düşünmektedir.¹⁴⁹ Smith, bu ilkelerden ilkiyle hareket eden bireyleri yalnızca “vatandaş” olarak tanımlarken, bunun yanında ikinci ilkeye dayanan ülke sevgisine sahip bireyi “iyi vatandaş” olarak nitelemektedir.¹⁵⁰

Smith’e göre “sistem sevgisi” ve “ortak duygu” kavramları vatandaşlar kadar, devlet yöneticilerini de bağlamaktadır. Düşünür öncelikle “kamu ruhu” (public spirit) ve “sistem ruhu” (spirit of system) ayrımını yapmaktadır. Kamu ruhu, “insanlık sevgisi, vatandaşlarımızın maruz kaldığı rahatsızlık ve sıkıntı ile ilgili duyulan gerçek bir ortak duyguya dayanmaktadır.”¹⁵¹ Sistem ruhu ise, sistem sevgisinden kaynaklanmakta ve amaçladığı hedeflere ulaşmak yolunda çeşitli parçalarının sergilediği uyum ve uygunluktaki güzellik karşısında, tüm siyasal yapıyla kurulan psikolojik yakınlık ya da bağlılığı simgelemektedir.¹⁵² Bu bakımdan bazen “belirli bir sistem ruhundan hareket ederek (...) kardeşlerimizin mutluluğunu, onların ıstırap ve mutlulukları hakkında duyulan anlık his ve duygulardan ziyade, güzel ve düzenli olan belirli bir sistemi mükemmelleştirmek ve geliştirmek amacıyla, arttırmak hevesini duyarız.”¹⁵³ Smith’e göre kamu ruhuna sahip bir devlet yöneticisi, insanlık ve yüce gönüllükten hareket ederek, “bireylerin kurumlaşmış güç ve

¹⁴⁶ A.e., s. 142-143.

¹⁴⁷ A.e., s. 143.

¹⁴⁸ A.e., s. 169.

¹⁴⁹ McNamara, a.g.e., s. 25.

¹⁵⁰ Smith, a.g.e., s. 169.

¹⁵¹ A.e., s. 170.

¹⁵² A.e., s. 143.

¹⁵³ A.y.

imtiyazlarına saygı duymakta”, onları “akıl ve ikna yoluyla” fethetmeye çalışmaktadır.¹⁵⁴ Oysa, “sistem adamı”, ideal ve kusursuz olduğunu düşündüğü kendi hükümet planlarını uygulamak ve büyük bir toplumun bireylerin durumlarını, satranç tahtası üzerindeki taşlar gibi, dilediğince düzenlemek konusunda kararlıdır.¹⁵⁵ Smith’in belirttiği gibi;

“Politika ve hukukun mükemmelleştirilmesine dair genel, ve hatta sistematik bir fikir, hiç kuşkusuz devlet adamlarının görüşlerini yönlendirmek için gerekli olabilir. Fakat bunu kurmak, ve tüm muhalefete karşın bu fikrin gerektirdiği şeylerin tümünü birden kurmak konusunda ısrar etmek, çoğunlukla küstahlığın en yüksek seviyesi olsa gerektir.”¹⁵⁶

2.5. Üstün İhtiyat ve Yüce Gönüllülük

Smith, üstün ihtiyatı şu şekilde ifade etmektedir.

“Bilgelik ve akıllıca davranış, bireyin sağlık bakımı, rütbesi ve unvanından çok daha büyük ve asil amaçlara yöneltildiğinde, sıklıkla ve çok uygun bir şekilde ihtiyat olarak adlandırılır.”¹⁵⁷

İhtiyat ve üstün ihtiyat arasındaki fark, her ikisinin de erdem olarak kabul edilmesine karşın, ihtiyatın yalnızca bireysel başarı ya da amaçlara yöneltilirken, üstün ihtiyatın kişisel kaygıların ötesinde daha büyük ve asil amaçlara yöneltiliyor olmasıdır. Smith bu duruma örnek olarak ihtiyatlı olarak adlandırılabilir olan devlet adamlarını vermektedir. Üstün ihtiyat, bu durumda diğer erdemlerle desteklenmekte ve mükemmel bir konuma yükselmektedir.

Üstün ihtiyatla benzer bir diğer erdem yüce gönüllülüktür. Smith’e göre yüce gönüllülük, “Tanrı’nın eylemlerinin yegane ilkesidir.” Buna göre insanların her zaman yüce gönüllülük erdemi doğrultusunda hareket etmeleri beklenemez.¹⁵⁸ Buna karşın, bu erdem, çalışmanın ilk bölümünde belirtildiği gibi, insan doğasının en mükemmel halini yansıtmaktadır.

Fitzgibbons’ın Smith’in yüce gönüllülüğe bakışını şu sözlerle açıklamaktadır:

¹⁵⁴ A.e., s. 170.

¹⁵⁵ A.y.

¹⁵⁶ A.e., s. 171.

¹⁵⁷ A.e., s. 161.

¹⁵⁸ A.e. s. 208.

“Topluma, toplumun kesin olarak talep ettiğinden ötesinde katkıda bulunmaktır. Sosyal alanda harekete geçmek için gerekli olan cesaret, ya da toplumsal hareket için bireye uygun gelen geniş ruhun uygulanmasıdır. Üstün yüce gönüllülük tipik olarak askeri ya da siyasal yaşamda gereklidir.”¹⁵⁹

Siyasal yaşam bağlamında düşünüldüğünde, yüce gönüllülük, örneğin bir devlet adamı için, vatandaşlarına karşı insanlık ve sevgiyle yaklaşmak demektir. Yukarıda belirtildiği gibi, kamu ruhu, başlıca yüce gönüllülüğten kaynaklanan bir politikacı, halkın fikirlerini akıl ve ikna yöntemleriyle değiştiremediği takdirde, bu insanları zor kullanarak boyun eğdirmeye çalışmayacaktır. Smith, böyle bir devlet adamına göre, kendi halkına şiddet uygulamanın, ebeveynlerine şiddet uygulamak kadar yanlış olduğunu belirtmektedir.¹⁶⁰ Bu bakımdan “çoğunlukla kayda değer bir etkinlikle uygulanabilen en kapsamlı kamusal yüce gönüllülük, devlet adamına ait olandır.”¹⁶¹

Askeri yaşam bağlamında düşünüldüğünde ise yüce gönüllü eylemler, kişinin yabancı uluslarla girilen savaşlarda, ulusu ve toplumu uğruna kendi yaşamını hiçe saydığı ve bu bağlamda ölümü göze aldığı eylemlerdir. Bu durumda, söz konusu vatansever, kendisini tarafsız gözlemcinin doğal ve gerekli olarak gözlemlediği şekilde gözlemlemektedir. Dolayısıyla, kalabalıkta, diğer insanlardan hiçbir ayrıcalığı bulunmayan bir insan olarak, kendisini “her zaman büyük sayıdaki insanların güvenliğine, hizmetine ve hatta şanına kurban etmek ve adamakla bağlı” saymaktadır. Kuşkusuz vatanseverin bu davranışı, en büyük kahramanlık erdemlerinin hakkettiği hayret, alkış ve hayranlığa layık bulunmaktadır.¹⁶²

Smith, insanların içinde yaşadıkları, eğitim aldıkları ve korundukları toplum ya da devlete karşı doğal olarak yakınlık ve sevgi duyduklarını belirtmektedir. Zira toplum ya da devlet, insanların çocukları, aileleri, arkadaşları ve ilişkiye girdikleri tüm insanları barındırmakta ve bu haliyle kendisini “bize, doğa tarafından, yalnızca bencil duygularımızla değil, fakat aynı zamanda tüm özel yüce gönüllü duygularımızla sevdirmektedir”.¹⁶³ İnsanın kendi toplumuna ya da ulusuna karşı duyduğu bağlılığı, diğer uluslara karşı hissetmemesi doğaldır. Geçmişte yaşamış

¹⁵⁹ Fitzgibbons, **a.g.e.**, s. 105.

¹⁶⁰ Smith, **a.g.e.**, s. 170.

¹⁶¹ **A.e.**, s. 168.

¹⁶² **A.y.**

¹⁶³ **A.e.**, s. 167.

büyük savaşçı, devlet adamı, filozof ya da sanatçıların başarılarıyla övünmekte ve aynı başarıyı elde etmiş olan yabancı kahramanlara göre bu kişilere daha büyük değer vermektedirler.¹⁶⁴

¹⁶⁴ A.y.

3. BÖLÜM

Adam Smith'in Ekonomi Kuramı

Bugün üniversitelerde ekonomi konusunda akademik kariyer yapmak isteyen öğrencilere okutulan herhangi bir ekonomi ders kitabı ele alınıp, sayfalarına göz gezdirildiğinde, bu kitapta konuların ele alınış sırası ile *Ulusların Zenginliği*'nde Smith'in izlediği sıra arasında şaşırtıcı bir benzerlik gözlemek mümkündür. *Ulusların Zenginliği*, 5 kitaptan oluşmaktadır. Genel olarak ifade etmek gerekirse, ilk kitapta Smith, ekonominin bugün *mikro ekonomi* olarak adlandırılan branşını ele almaktadır. Piyasanın çalışma şekli, üretim süreçleri, malların piyasa değerlerinin belirlenmesi; emek, sermaye ve toprak gibi üretim faktörlerinin ve üretilen gelirin bu faktörlere paylaşılmasının incelenmesi; dolayısıyla ücretler, karlar ve rantların belirlenmesi, faiz oranlarının irdelenmesi, vb. kuram ve değerlendirmeler birinci kitabın içeriğini oluşturmaktadır. İkinci kitap ekonomiyi bugünün terimiyle *makro düzeyde* ele almaktadır. Sermaye birikimi, ekonomik büyüme, bankacılık sistemi ve para politikaları, tasarruf, yatırım, tüketim gibi temel konuların irdelenmesi ve üretimin periyodik analizi ikinci kitabın içeriğini oluşturmaktadır. Üçüncü kitapta Smith'in tarih kuramı ile karşılaşılmaktadır. Dördüncü kitap, ekonominin *uluslar arası ticaret ve finans* olarak adlandırılan branşlarının ele aldığı konulara benzer konuları kapsamaktadır. Son kitapta ise devletin ekonomideki rolü ve görevleri incelemektedir. Vergi politikaları, devletin temel görevleri ve eğitim, adalet, savunma gibi konularda izlemesi gereken politikalar bu bölümün başlıca konularıdır.

Galbraith'in de belirttiği gibi,

“Ulusların Zenginliği, eğlenceli ve hoş bir dille yazılmış, hacimli, dağınık bir savdır, ancak İncil ve Marx'ın Kapital'iyle birlikte okuyazarlıkları tartışılanların bile okumadan sözünü edebildiği üç kitaptan biridir.”¹

Açıktır ki, ekonomik yazın, Adam Smith'ten sonra geçen yaklaşık 230 yılda çok büyük ilerlemeler kaydetmiştir. Ne var ki, Kazgan'ın da işaret ettiği gibi, Adam Smith, Keynes ve Marx ile birlikte iktisadi düşünce tarihi üzerine yazılmış pek çok

¹ John Kenneth Galbraith, **İktisat Tarihi**, Çev. Müfit Günay, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2004, s. 65.

kitap tarafından en çok atıf yapılan isimdir. Bu bakımdan düşünürün fikirlerinin pek çoğunun günümüz ekonomi yazınında etkisini koruduğu görülmektedir.²

Çalışmanın bu bölümünde Smith'in ekonomik kuramı genel hatlarıyla ele alınmaya çalışılacaktır. Bu noktada bu kuramların altında belirli bir ahlak ve hukuk felsefesinin yattığı özellikle düşünürün emek ve fiyat kuramları bağlamında gösterilmeye çalışılacaktır. Bu bakımdan öncelikle emek kuramı genel hatlarıyla açıklanmaya çalışılacak ve çeşitli yazarların Smith'in emek kuramında karşılaştığı belirsizlikler üzerinde durulacaktır. Ayrıca, düşünürün bu kuram ile adalet kavramı arasında kurduğu ilişkiye değinilecektir.

Daha sonra Smith'in fiyat kuramı incelenecek, bu kuramda geliştirilen doğal fiyat kavramının “adil fiyat” olarak da değerlendirilebileceği gösterilmeye çalışılacaktır. Son olarak düşünürün piyasa algısı hakkında çeşitli yazarların görüşlerine yer verilecektir. Bazı yazarlara göre, Smith, faydacı bir felsefe temelinde ve yeni liberal görüşe benzer olarak, piyasayı kendiliğinden işleyen bir mekanizma olarak algılamaktadır. Diğer bir grup yazar ise düşünürün piyasa algısını yeni liberallerin kullandığı ekonomik varsayım ve terimlerle açıklamanın hatalı olduğunun ve Smith'in esas olarak bir mekanikçi olmadığını altını çizmektedir.

1. Değer Teorisi ve Emek

Ulusların Zenginliği'nde sunulan değer kuramı, ekonomi yazınında pek çok okul ve düşünürün içine girdiği karmaşık bir tartışmanın konusu haline dönüşmüştür. İktisatçılar ve iktisadi düşünce tarihçilerinin Smith'in değer kuramına duydukları özel ilgi, emeğin, malların gerçek fiyatlarını tam olarak ne şekilde ölçtüğü noktasındadır. Bu kuramın, ekonominin hangi okul içine yerleştirilmesi gerektiği ve isimlendirilmesi gerekirse; hangi ismi taşıması gerektiği, bu yazarların özellikle ilgilendiği noktadır. Aşağıda bu tartışmalara kısaca değinilecektir. Ne var ki bu tartışmalardaki temel noktaların ortaya konulabilmesi bakımından öncelikle Smith'in emek kavramı ve kuramına değinmekte fayda vardır.

² Gülten Kazgan, “Adam Smith ve ‘Milletlerin Zenginliği’ Üzerine”, **Milletlerin Zenginliği**, Çev. Haldun Derin, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006, s. 5.

1.1. Emek: Değerin Kaynağı ve Gerçek Ölçüsü

Smith'e göre, bir malın satın alabileceği ya da hükmedebileceği emek miktarı o malın değerinin gerçek ölçüsü ya da malın gerçek fiyatıdır:

“Herhangi bir malın değeri, ona sahip olan ama onu tüketmeyip başka mallar karşılığında takas etmek isteyen kişi için, satın almasına olanak tanıyan emek miktarına eşittir. Böylece, emek tüm malların değişim değerinin gerçek ölçüsüdür.”³

Smith, paranın bir değer ölçüm aracı olarak kullanılamayacağını belirtmektedir. Zira paranın değerinin her zaman aynı kalması mümkün değildir. Örneğin, keşfedilecek yeni ve verimli altın madenleri paranın değerini düşürebilmekte,⁴ ulusların zenginleşmesi ile birlikte altın ve gümüşe olan talebin artması ise paranın değerini yükseltebilmektedir.⁵ Bu bakımdan, Smith, değeri hiçbir zaman değişmeyen bir ölçü birimine ihtiyaç duymaktadır. Bu ölçü birimi emektir. Zira, düşünür “her zaman ve her yerde, eşit miktardaki emeğin emekçi için eşit değerde olduğu”nu düşünmektedir.⁶ Bu bakımdan bir malın fiyatının, emeğin fiyatı cinsinden ifadesi o malın gerçek değerine eşittir.

Smith'in ekonomi kuramına göre, sermaye birikimi ve toprağın mülk edilmesinden sonraki dönemde, emek, sermaye ve toprak olmak üzere değer üç ayrı kaynağı mevcuttur. Üretim süreçlerinde değer yaratımından sorumlu olan bu üç kaynak, bir malın değerinin üç ana bileşenidir. Sermaye, *Ulusların Zenginliği*'nde kullandığı şekliyle, günümüzde kullanılmakta olan anlamından farklı bir anlama sahiptir. Sermaye, sermaye sahibinin içine girdiği parasal masraf anlamına gelmektedir. Buna göre emekçilere ödenen ücretler, üretimde kullanılan hammadde ve ara ürünleri satın alırken içine girilen masraf, üretim araç ve gereçlerinin karşılanması için ödenen para, kısacası, sermaye sahibinin üretim sürecini başlatabilmesi için gerekli olan tüm masraflar, onun sermayesidir. Sermaye sahibinin , üretim sürecinde ortaya koyduğu sermayeye karşılık, aldığı ya da almayı umduğu karşılık, onun kârıdır. Emekçinin, üretim sürecinde sarf ettiği emeğe karşılık verilen şey emekçinin ücretidir. Toprak sahibinin, kendine ait olan toprak

³ Smith, *Ulusların Zenginliği*, C:I, s. 29.

⁴ A.e., C: I, s. 31.

⁵ A.e., C: I, s. 158.

⁶ A.e., C: I, s. 31.

parçası üzerinde sermaye sahibinin üretim yapabilmesini sağlayan iznine karşılık elde ettiği kazanç, toprak sahibinin rantıdır.

Smith'in değer kuramı, anlaşılması kolay olmayan bir kuramdır. Bu bakımdan üç ana üretim kaynağının değer yaratım faaliyetini bir örnekle açıklamak faydalı olacaktır.

Örneğin⁷, üretimin yapılacağı belirli bir yerdeki kâr oranı %10, bir saatlik emek ücreti 5 ve toprak sahibine verilmesi gereken rant 10 liradır. Bir malın bir adedinin üretimi, örneğin, on saatlik bir emek gerektirmektedir. Benzer şekilde, bu bir adedi üretmek için gereken hammadde, ara ürün ve üretim araçlarının toplam maliyeti 50 liradır.

Bu durumda üretimin gerçekleşmesinin sermaye sahibine maliyeti 100 lira olacaktır; saati 5 liradan 10 saatlik emek (50 lira) ve işlenmemiş materyaller için 50 lira. Bu 100 lira, sermaye sahibinin sermayesidir. Sermaye sahibinin beklentisi olan %10'luk kâr oranı, bu 100 lira üzerinden hesaplanan kâr oranıdır. 100 lira, sermaye sahibinin ortaya koyduğu ve risk ettiği sermayedir.

Emekçiler işlenmemiş materyalleri bir araya getirerek mamul malı meydana getirmektedirler. Mamul mal pazarda satılmaktadır. Ürünün, üretim yerinden pazara götürülme maliyeti yok sayılırsa, mamul malın burada satılacağı miktar 130 lira olacaktır. Bu 130 lira şu şekilde paylaşılmaktadır: sermaye sahibinin, ortaya koyduğu 100 liralık sermayesini %10'luk bir kâr ile geri alabilmesi, eline 110 lira geçmesiyle mümkündür. Başka bir ifade ile 110 lira sermaye sahibinindir. 20 lira ise toprak sahibine vereceği miktardır. Bu durumda 130 liranın 110 lirası sermaye sahibine, 20 lirası toprak sahibine gitmektedir. Fakat sermaye sahibi bu 110 liranın 50 lirasını emekçilere 50 lirasını materyaller için ödemiştir. Onun gerçekte kârı 10 liradır.

Malın satış fiyatı onun "para" cinsinden değeridir. Bu değer nasıl oluştuğuna tekrar bakmakta fayda vardır. 50 lira işlenmemiş materyallerin değeridir, 50 lira on saatlik emeğin bu materyallere eklediği değerdir, 10 lira sermaye sahibinin

⁷ Bu örnek bana aittir.

kârıdır. 20 lira toprak sahibine ödenen ranttır. Bunlar toplanırsa ürünün fiyatı olan 130 lirayı bulunmaktadır.

Anlaşılacağı gibi, bu üretim sürecinde işlenmemiş materyallere aktarılan değer 80 liradır. Başka bir ifade ile emek 50, kâr 10 ve rant 20 liralık bir değer yaratmıştır. Fakat mamul malın toplam değeri 130 liradır. Kuşkusuz bu 130 lira, malın değerinin para cinsinden ifadesidir. Smith'in belirttiği şekilde hesaplanacak olursa, 130 liranın satın alabileceği ya da hükmedebileceği emek miktarı 26'dır. Ürünün fiyatı olan 130 lirayı bir saatlik emek ücreti olan 5 liraya bölmek suretiyle elde edilen bu rakam, malın gerçek değeridir.

Smith, değerın kaynağı olarak sermaye, toprak ve emeği işaret etse de, değerın ölçülmesinde kullanılan öge emektir:

“Fiyatın tüm farklı bileşenlerinin gerçek değerinin, her birinin satın alabileceği ya da yönetebileceği emek miktarı ile ölçüleceği görülmelidir. Emek sadece, fiyatın emek içinde çözülen kısmının değil aynı zamanda rant içinde ve kâr içinde çözülen kısmının da değerini ölçer.”⁸

Yukarıda ki örnekte kullanılan rakamlar ayrıca emek cinsinden ele alınabilir. Bir saatlik emeğin fiyatı 5 lira olduğuna göre, mamul malın emek cinsinden değerinin 26 olacağını belirtilmişti. 10 saatlik emek, işlenmemiş materyallerin değeridir. Emekçilerin bu materyallere eklediği değer 10 saatlik emektir. Sermaye sahibinin kârı emek cinsinden 2, toprak sahibinin rantı 4 tür. Bunlar toplanırsa 26 saatlik emeğe ulaşılır. Yukarıda belirtildiği gibi ürünün emek cinsinden değeri 26'dır.

Smith'in değer kuramında sermaye ve toprak, emeğin yanında değerın bileşenleri ya da kaynağı olarak kabul edilmektedir. Ne var ki bu iki değer kaynağının gerçek değerini yine emek tarafından ölçülmektedir. Düşünür, emeğe verdiği “değeri”, sermaye ve toprağa vermemektedir. Smith'in emeğe yüklediği merkezi rolün nedeni, kuramın, sermaye birikimi ve toprağın mülk edilmesi öncesi dönemde gerçekleşen üretim ilişkileri hakkındaki izahında açıklık kazanmaktadır. Sermaye birikimi ve toprağın mülk edilmesinin henüz gerçekleşmediği, emekçinin ürettiği ürünün tamamına sahip olduğu bu dönemi Smith, insanlığın kaba ve ilkel

⁸ Smith, **a.g.e.**, C:I, s. 47.

dönemi olarak adlandırmaktadır. Smith'in emeği, yukarıda belirtildiği gibi, sermaye ve toprak sahiplerinin kar ve rantlarının gerçek değerlerini ölçen bir temel ölçü birimi olarak ele alınmasının nedeninin anlaşılması için, aynı kuramın, bu ilkel dönemdeki durumu açıklayan kısmına değinmek gerekmektedir. Bu kısım, Smith'in sermayenin birikmiş ve toprağın mülk edilmiş olduğu dönem izahının arkasındaki rasyoneli ve emeğe verilen “değerin” gerekçesini ortaya koymaktadır.

1.2. Smith: Dünyanın Bütün Zenginliği Emekle Satın Alındı

Ulusların Zenginliği'de Smith'in sık sık başvurduğu önemli bir tarihsel ayrım dikkati çekmektedir. Bu tarihsel ayrım, insanoğlunun ekonomik ve sosyal gelişimini kronolojik olarak iki ayrı döneme bölmektedir. İlk bölüm, sermaye birikimi ve toprağın mülk edilmesinden önceki döneme, ikinci bölüm bundan sonraki döneme işaret etmektedir.

İnsanlığın erken ve ilkel döneminde sermaye birikmediği ve toprak mülk edilmediği için emekçinin tüm ürünü kendisine aittir.⁹ Bir malın içinde vücuda gelmiş olan emek, değere kaynaklık eden temel faktördür. Dünyanın tüm zenginlikleri ilk önce “altın ya da gümüş ile değil emekle” satın alınmış olduğundan, emek, “ilk fiyat, tüm bu şeyler için ödenen ilk satın alma parası”dır.¹⁰ Ayrıca Smith'in, *Ulusların Zenginliği*'nin Giriş kısmında belirttiği gibi:

“Her ulusun bir yıllık emeği, bir yılda tükettikleri yaşamın bütün gereksinimleri ve kolaylıklarını sağlayan ve o emeğe o anki ürününü ya da o ürünle başka uluslardan satın alınan şeyleri içeren bir fondur.”¹¹

Emek, değere kaynaklık etmenin ötesinde, bir malın bir başka malla değiş tokuşunda belirli kurallar koyan tek faktördür:

“Değer birikimi ve toprağa yerleşme öncesindeki toplumun ilkel ve kaba halinde, farklı cisimleri elde etmek için gerekli emek miktarları arasındaki orantı, onları bir diğeri ile değiştirmek için uygulanacak herhangi bir kuralın tek koşulu gibi görünüyor. Örneğin avcı bir ulus içerisinde, bir kunduz öldürmek, bir geyik öldürmeğe oranla iki kat emeğe mal oluyorsa, bir kunduz da doğal olarak iki geyiğe

⁹ A.e., C: I, s. 45

¹⁰ A.e., C:I, s. 29.

¹¹ A.e., C:I, s. 1.

değişilecektir. İki gün ya da iki saatlik emeğin ürününün bir gün ya da bir saatlik emeğin ürünün[ün] iki katı değer taşıması doğaldır.”¹²

İki ayrı malın değerleri arasındaki oran, bu iki malı elde etmek için harcanan emek miktarları arasındaki orana eşittir. Böylece, bir malın değerinin kaynağının ne olduğu ve bu kaynağın bu değeri ne şekilde düzenlediği noktasına açıklık getirilmiştir. Smith, birbiriyle değiş tokuş edilen ürünlerin değiş tokuş oranının, bu ürünleri elde etmek için gereken emek miktarları arasındaki orana eşit olduğunu belirterek, bir malın değerinin bir diğer mal cinsinden ifade edilmesini sağlamaktadır. Emek, gerçek değer ölçüsü olma niteliğini korumaktadır. Böylece her bir malın değeri, diğer mallar cinsinden değil, fakat emek cinsinden ifade edilmektedir. Anlaşılacağı gibi, sermaye birikimi ve toprağın mülk edilmesinden önce emek, hem değer tek kaynağı hem de tek gerçek ölçüsüdür.

Smith'in, sermayenin birikmiş ve toprağın mülk edilmiş olduğu dönemde emeği, kâr ve rantın gerçek ölçüsü olarak sunmasının temelinde, ilkel dönemden, sonraki döneme geçiş sürecinde yaşanan mülkiyet ilişkilerindeki değişim yatmaktadır. Smith'in belirttiği gibi,

“Sermaye belirli insanların ellerinde birikir birikmez,bunlardan bir bölümü doğal olarak onu, kendisine araç gereç ve geçim sağlayan gayretli insanları, onların işinin satışından ya da onların emeğinin katma değerinden kâr elde etmek amacıyla, çalıştırmak için kullanırlar (...) Böylece, işçilerin araç-gerece kattığı değer, iki bölüme ayrılır, ona ödenen ücret ve patronunun toplam araç gereç ve emek üzerinden yaptığı kâra katkısı.”¹³

Benzer şekilde,

“Herhangi bir ülkenin toprağı tümüyle özel mülk olur olmaz, toprak sahipleri, tüm diğer insanlar gibi, hiç ekmedikleri toprağı biçmeye, onun doğal ürünü için bile bir rant talep etmeye bayılırlar. Arazi ortak mal iken emekçiye düşen tek zahmet sadece onları toplamak olan, ormanın ağacı, arazinin çimeni ve yeryüzünün tüm bu doğal ürünleri bile ona üzerine ek bir fiyat binmiş olarak ulaşır. Artık onları toplama lisansı için ödeme yapmak, kendi emeği ile topladığı ya da ürettiği her şeyin bir bölümünü toprak sahibine vermek zorundadır. Bu bölüm, ya da aynı anlama gelen bu bölümün fiyatı, arazinin rantını ve malların daha büyük bir bölümünün fiyatında üçüncü bir bileşeni oluşturur.”¹⁴

Bu geçiş sürecinde, kâr ve rantın birer değer üretim kaynağı olarak ortaya çıkması, sermaye ve toprak sahibinin emekçinin ürününe el koymasıyla mümkün

¹² A.e., C:I, s. 45.

¹³ A.e., C:I, s. 46.

¹⁴ A.e., C:I, s. 47.

olmaktadır. Kâr ve rant, değer yaratma güçlerini emeğin yaratıcı gücünden türetmektedir. Bunun için Smith, yalnızca emeğin gerçek değer kaynağı olduğunu düşünmektedir. Bu bakımdan kâr ve rantın değerini emek cinsinden ölçmektedir.

1.3. Smith'in Değer Teorisinde Karşılaşılan Belirsizlik

Smith'in yaptığı kronolojik ayırım, ekonomi yazınındaki tartışmaların temel kaynağını oluşturmaktadır. Zira sermaye birikimi ve toprağın mülk edilmesinden önceki ilkel dönemde bir malın gerçek değeri, o malı üretmek için harcanması gereken emek miktarı olarak, sonraki dönemde ise, yukarıda belirtildiği gibi, o malın satın alabileceği emek miktarı olarak tanımlanmaktadır. Sermaye birikimi ve toprağın mülk edilmesinden sonra, emeğin yanında kâr ve rant birer değer kaynağı olarak ortaya çıkmaktadır. Bunun sonucunda bir malı üretmekte kullanılan emek miktarı artık o malın satın alabileceği emek miktarını düzenleyen tek kural olmaktan çıkmaktadır.¹⁵

Smith'in bu iki dönem arasında yaptığı ayırım, pek çok iktisatçı ve iktisadi düşünce tarihçisine göre bir takım belirsizliklere yol açmaktadır. Bu yazarların özellikle dikkat çektiği nokta Smith'in, kuramın ilkel dönemi açıklayan kısmını hiçbir zaman terk etmediğidir. Buna göre, Smith'in sermaye birikimi ve toprağın mülk edilmesinden sonraki dönem için yaptığı değerlendirmelerde kullandığı bazı ifadeler, ilkel dönemi izah eden düşünceleriyle karışmaktadır. Örneğin, Smith, Amerika kıtasında keşfedilen altın madenlerinin altın fiyatlarını düşürdüğünü belirtirken “Bu metalleri madenden pazara getirmek daha az emeğe mal olduğu içindir ki, oraya getirildiğinde, daha az emek satın aldılar ya da yönettiler” demektedir.¹⁶ Benzer bir şekilde:

¹⁵ A.e., C: I, s. 47

¹⁶ A.e., C: I, s. 31.

“Her zaman ve her yerde, değerli olan az bulunandır ya da edinmek için fazla emek gerektirir; ucuz olan ise kolaylıkla ve çok az emek ile elde edilendir. Böylelikle, tek başına değerini değiştirmeyen emek, hesaplandığı ve karşılaştırıldığı her zaman ve her yerde, bütün malların değerinin en son ve gerçek standardıdır. Bu onların gerçek fiyatıdır; para ise sadece nominal fiyattır.”¹⁷

Bu ifadelerle Smith, sermaye birikimi ve toprağın mülk edilmesi sonrasındaki dönemde, bir malın değerinin o malı üretmek ya da elde etmek için gerekli olan emek miktarı ile ölçüldüğü belirtmektedir. Oysa, yukarıda belirtildiği gibi, üretimde kullanılan emek miktarı yalnızca ilkel ve erken dönemde malların değişim değerlerini belirlemede bir kural sunmaktadır.

Roll, Smith’in değer kuramının barındırdığını düşündüğü belirsizliklere dikkat çekmektedir:

“[Smith], bir malın değerini yalnızca o malın takas yoluyla hükmedebileceği emek miktarı ile değil (...) aynı zamanda, o malın üretiminin gerektirdiği emek miktarıyla da ölçmektedir.”¹⁸

Yazar için Smith’deki kafa karışıklı, kendisini *Ulusların Zenginliği*’nde yer alan şu ifadede göstermektedir.

“Az çok, servet kesinlikle gücünün sınırlarıyla, ya da, kendisine satın alma ya da yönetme gücü veren, başka insanların emekleri, ya da emeklerinin ürünleri ile doğru orantılıdır.”¹⁹

Roll, bu cümlenin ilk yarısında Smith’in, emeğin değişim değerini, malların değişim değerlerinin ölçüsü olarak ele aldığını belirtmektedir. Başka bir ifade ile, malın satın alabileceği emek miktarı o malın değerinin ölçüsüdür. İfadenin ikinci yarısında ise Smith, değer ölçüsünü o malın üretimi için harcanan emek miktarı olarak ele alıyor görünmektedir. Roll, ayrıca, Smith’in insanlığın iki ayrı dönemini açıklamak için geliştirdiği kuramların zaman zaman birbirine karışmakta olduğunu belirtmektedir.²⁰

Bir diğer yazar, Takuo Dome, “History of Economic Theory” isimli eserinde, Smith’in iki tür emek değer kuramı geliştirdiğini belirtmektedir. Bunlardan birisi “emeğe hükmeden değer kuramı” (labour-commanded theory of value), diğeri ise “emeği içeren değer kuramı” (labour-embodied theory of value)’dır. İlk kurama göre

¹⁷ A.y.

¹⁸ Roll, a.g.e., s. 158.

¹⁹ Smith, a.g.e., C: I, s. 30.

²⁰ Roll, a.g.e., s. 158.

bir malın değişim değeri, bu malın hükmedebileceği ya da satın alabileceği emeğin miktarına göre ifade edilmektedir. İkinci kurama göre ise bu değer, malın üretimi için harcanmış ve dolayısıyla ürünün içinde vücut bulan emeğe göre ifade edilmektedir. Takas ekonomisinde, yani sermaye birikimi ve toprağın mülk edilmesinden önceki ekonomik sistemde, her malın “emeğe hükmeden değeri” “emeği içeren değere” eşittir.²¹ Sonraki dönemde ise böyle bir eşitlik söz konusu değildir. Yalnızca “emeğe hükmeden değer kuramı” geçerlidir. Yazara göre Smith’in değer kuramı “emeği içeren değer kuramı”nı bir parça andırıyor olsa da bu kuram daha sonra Ricardo tarafından ele alınarak geliştirilecek ve Marx tarafından tamamlanacaktır.²²

E K. Hunt, “History of Economic Thought” isimli eserinde, Smith’in bir emek değer kuramcısı olduğunu belirtmekte ve düşünürün sunduğu fikirlerin, içinde bir üretim maliyeti kuramını barındırıyor olsa da, David Ricardo ve Karl Marx’ın geliştirdikleri daha kapsamlı emek değer kuramı için temel teşkil ettiğini vurgulamaktadır.²³ Yazar, Smith’in de içinde bulunduğu bu kuramcılar için tüm “üretim süreçleri bir dizi insan çabasına indirgenebilir” olduğunu belirtmektedir.²⁴ Hunt’a göre, Smith, üretim süreçlerinde emeğe eşlik eden üretim araçlarını birer üretim faktörü olarak kabul etmemektedir. Zira, bu araçlar da neticede belirli bir emeğin ürünleridir ve üretim sürecine herhangi bir ara ürünün girmesi şeklinde girmektedirler. Buna göre, örneğin, kumaş üretiminde kullanılan bir dokuma tezgahı, bir üretken faktör olmaktan ziyade henüz mamul mala dahil olmamış bir ara ürün konumundadır. Mamul mal, bu ara ürünlerin diğer ara ürünler ve hammaddeler ile birleştirilmesi sonucunda meydana getirildiğinde, ara ürünler ve hammaddelerin değerleri, mamul malın değerine aktarılacaktır. Bu imalat sürecinde sarf edilen emek de aynı şekilde mamul mala aktarılacak ve tüm değerlerin toplamı mamul malın değerine eşit olacaktır. Böylece, ara ürünlerin, hammaddenin, üretim araçlarının ve mamul malın her birinin değerinin tek kaynağı emektir.

²¹ Takuo Dome, **History of Economic Theory: A Critical Introduction**, Aldershot, Hants, England; Brookfield, Vt., USA, E. Elgar, 1994, s. 8.

²² **A.e.**, s. 7.

²³ Hunt, **a.g.e.**, s. 60.

²⁴ **A.y.**

Hunt, “Theories of Value and Distribution Since Adam Smith” kitabının yazarı olan Maurice Dobb’un, Smith’in geliştirdiği değer kuramını “Toplam Kuramı” (Adding-up Theory) olarak adlandırdığını belirtmektedir.²⁵

Eric Roll’un “İktisadi Düşüncenin Tarihi” isimli eserinde dediği gibi:

Adam Smith’in belirsiz ve karmaşık değer kuramının özeti sunmak kolay değildir. Çeşitli ekonomistler Smith’in yeterli netlikte ayırmadığı iki veya üç farklı düşünce kalıbı bulmuşlardır. Smith, Petty ve Cantillon’dan miras kalan emek kuramını geliştirmiştir; fakat [bu kurama] Locke’un arz talep analizinin bazı öğelerini eklemiştir. Ve kapital kavramı ve onun ekonomik süreçteki yerinin [sunduğu] zorluklarla mücadele ederken kendi emek değer kuramını terk etmiş ve üretim maliyeti kuramı haline gelecek olan [bir görüşü] gelecek kuşaklara miras bırakmıştır. Kendi ilgi alanlarına göre ekonomistler bu çeşitli ilkelerden biri ya da diğerini vurgulamışlardır. Fakat, aynı [ekonomi] okuluna bağlı bulunanlar dahi Smith’in kuramının yorumlanmasında anlaşamamaktadırlar.²⁶

Roll, anlatımına devam ederek bu durumu örneklendirmektedir. Buna göre örneğin, ekonominin öznelci okuluna ait olan bir yazar, Smith’in değişim değeri kavramına gereğinden fazla odaklanmasını eleştirmekte ve fayda kavramına gerektiği kadar eğilmediğini düşünmektedir. Bu ekonomiste göre değer gerçek kaynağı fayda olduğu için Smith’in değer kuramı öznelci okulun savunduğu ilkelerden uzaktır. Oysa aynı okula ait bir diğer ekonomist Smith’in değer kuramında öznelciliğin başlangıcının izlerini sürmektedir.²⁷

1.4. Emegın İlkeselliği

Smith’in, emek kavramından ne anladığını açıklığa kavuşturmak için *Ulusların Zenginliği*’nde birinci kitabın “Gerçek ve Parasal Fiyat” başlıklı bölümdeki şu ifadesinden faydalanmak mümkündür.

“Her şeyin gerçek fiyatı, onu elde etmek isteyen kişiye olan maliyeti, onu elde etmek için katlandığı *eziyet ve zahmettir*. Onu elde etmiş ve tüketmek iste[me]leyen kişi için her şeyin gerçek değeri, tasarruf edebildiği ve başka insanların üzerine yüklediği eziyet ve zahmettir. Parayla ya da malla satın alınan şey vücudumuzu eziyete sokarak edindiğimiz emek tarafından satın alınmaktadır.”²⁸

²⁵ A.e., s. 62.

²⁶ Roll, a.g.e., s. 156-157.

²⁷ A.e., s. 157.

²⁸ Smith, a.g.e., C:I, s. 29. İtalikler bana aittir.

Smith için emek, “eziyet” ve “zahmet” demektir. Ayrıca, “dünyanın zenginlikleri”ni elde etmek için sergilenen bu çabalama ve içine girilen sıkıntının, insanlar için ödenmesi gereken bir bedel veya masraf olarak ele alındığı anlaşılmaktadır. Bu noktada cevaplandırılması gereken soru, “eziyet” ve “zahmet” kavramlarının ne anlama geldiğidir. Emek harcayan kişinin içine girdiği masraf nedir? Smith’in belirttiği gibi:

“Her zaman ve her yerde eşit miktardaki emeğin emekçi için eşit değerde olduğu söylenebilir. Sağlık durumu, kuvveti ve morali normal olan normal beceri ve ustalık düzeyindeki bir işçi *rahatından, özgürlüğünden ve mutluluğundan* hep aynı ölçüde özveride bulunmalıdır.”²⁹

Bir kişi, çabalamak ve sıkıntıya girmekle, sahip olduğu rahatlık, özgürlük ve mutluktan vazgeçmektedir. Fitzgibbons’ın da belirttiği gibi, Smith, değerlerin kaynağını insanların “yoksun kalma hareket”lerinde ya da bu “yoksunluklarını” başka insanlara yükleme gücünde bulmaktadır.³⁰ Nitekim Smith, Hobbes’un zenginliği güç olarak tanımladığına dikkat çekmekte, fakat zenginlik ya da büyük bir servetin insana sağladığı gücün, askeri veya siyasal bir güç olmadığını belirtmektedir. Zenginlik, bir insana, askeri veya siyasal güce kavuşması için ihtiyaç duyduğu araçları sağlamakla beraber, büyük bir servetin gücü, başka insanların emeklerini satın almakta ve bu insanların emeklerine hükmetmekte yatmaktadır.³¹ Başka bir ifade ile, zenginliğin insana sağladığı güç, yaşamının ihtiyaç ve rahatlıklarını elde etmek için sarf edilen gayret ve içine girilen sıkıntıdan kurtulma ve bu gayret ve sıkıntıyı başka insanlara yükleme gücüdür.

Malların değerinin ve zenginlik kavramının insan rahatlığı, özgürlüğü ve mutluluğuna indirgenmesi, Smith’in değer kuramına ahlaki ve hukuki bir nitelik katmaktadır. Yukarıda belirtildiği gibi, düşünür, sermaye birikimi ve toprağın mülk edilmesinden sonraki dönemde, emeğin yanında sermaye ve toprağı birer değer kaynağı olarak sunmasına karşın, emek bu dönemde hem değerlerin gerçek ölçüsü olmayı sürdürmektedir, hem de Smith, ilkel dönem için geliştirdiği kuramı tamamen terk etmemektedir. Başka bir ifade ile, malların üretimi için harcanan emek miktarının, o malın değişim değerini nitelediğini bir dereceye kadar hala

²⁹ A.e., C: I, s. 31. İtalikler bana aittir.

³⁰ Fitzgibbons, a.g.e., s. 178.

³¹ Smith, a.g.e., C:I, s. 30.

savunmaktadır. Bu bakımdan, düşünür, emeğe hükmeden değer ve emeği içeren değer arasında kesin bir ayırım yapmak yerine, değer gerçek kaynağı ve ölçüsünün emek olduğu fikrini yalnızca *ilkesel* anlamda ortaya koyuyor gözükmektedir. Emeği, insan rahatlık, mutluluk ve özgürlüğüne indirgemeye çalışması da, malların piyasadaki değişim değerini ölçen bir genel kural bulmaktan ziyade, düşünürün emeğe ahlaki ve hukuki bir nitelik kazandıracak soyut kavramlara ulaşma amacını yansıtmaktadır. Nitekim Smith, emeğin nicel bir değer ölçüm aracı olduğunu düşünmemektedir.³² Bu noktayı daha ayrıntılı bir şekilde ele almakta fayda vardır. Ne var ki öncelikle düşünürün fiyat kuramına değinmek gerekmektedir.

2. Doğal Fiyat ve Adil Fiyat

Smith, bir malın fiyatını doğal ve piyasa fiyatı olmak üzere iki şekilde ele almaktadır. Piyasa fiyatı, doğal fiyattan farklı olarak, bir malın pazarda gözlemlenebilen ve gerçekleşen fiyatıdır. Belirli bir malın piyasa fiyatı, doğal fiyatından farklı bir değere sahip olabilir. Ne var ki, Smith'in de belirttiği gibi, "doğal fiyat, adeta tüm malların sürekli olarak ona yöneldikleri bir merkezi fiyattır."³³ Bu haliyle soyut bir nitelik taşımaktadır. Doğal fiyat, pek çok yazar ve ekonomist tarafından malların uzun vadedeki fiyatları olarak algılanmıştır. Ekonomik analiz, malların piyasa fiyatlarını uzun ve kısa olmak üzere iki vadede değerlendirmektedir. Kısa vadede emek ve sermaye gibi üretim araçlarından herhangi birinin üretim sürecinde kullanılan miktarı sabittir. Miktarı sabit olan üretim faktörü genel olarak sermayedir. Uzun vade de ise tüm üretken öğeler değişkendir. Smith'in doğal fiyatları, bu bakımdan, her türlü üretim aracının kuramsal olarak mükemmel bir esnekliğe sahip olduğu uzun vade fiyatlar olarak algılanmıştır. Oysa, aşağıda değinileceği gibi, bu fiyatı "adil fiyat" olarak algılamak daha doğru olacaktır.

2.1. Doğal Fiyat ve Bileşenleri

³² A.y.

³³ A.e., C:I, s. 56.

Smith, her toplum ve yörede, emeğin ve sermayenin her farklı istihdamı için ortalama bir ücret, kar ve rant oranının mevcut olduğunu belirtmektedir. Bu oranlar, genel olarak yaygın olduğu zaman ve yerdeki doğal oranlar olarak da adlandırılabilir.³⁴ Piyasa ve doğal fiyat ayrımı bu oranlar için de geçerlidir. *Ulusların Zenginliği*'nde, örneğin, ücret oranlarının piyasa değerlerine dair pek çok değerlendirme vardır:

“Ancak, büyük bir şehirde ve çevresinde emeğin ücreti, birkaç mil ötesine göre, % 20 – 25 daha yüksektir. Sıradan emeğin Londra ve çevresinde fiyatı günde 18 pensdir. Birkaç mil ötesinde 14- 15 pense düşer. Edinburg ve çevresinde 10 pense iken, birkaç mil ötesinde, İskoçya'nın alçak kesimlerinin çoğunda 8 pense düşer.”³⁵

Ne var ki, Smith, emeğin doğal oranını açıklamaya yönelik herhangi bir mekanizma geliştirmemektedir. “Emeğin Ücretleri” başlıklı bölümde bu yönde bir girişimde bulunuyor gözükmemektedir. En düşük işçi ücretinin, bir ailenin temel ihtiyaçlarını karşılayacak ve böylece “işçi ırkının” devamına imkan verecek bir düzeyde olması gerektiğini belirtmektedir. Fakat daha ayrıntıya girip bu seviyenin ne olduğunu açıklamamaktadır. “Sermayenin Kârı” başlıklı bölümde, ekonomik büyümenin genel olarak ortalama kâr oranlarını düşüreceğini iddia etmektedir. Ne var ki bu ortalama değerlerin ne olduğunu tüccarlar dahi bilmemektedir.

Smith'in malların doğal fiyatlarını ve emek, kâr ve rantın ortalama oranlarını açıklamaya yönelmemesi, pek çok 19'uncu ve 20'inci yüzyıl ekonomisti tarafından bir eksikli olarak algılanmaktadır. Örneğin Hunt'a göre Smith'in fiyat kuramının en önemli zayıflıklarından birisi, fiyatın üç ana bileşeni olan ücret, kar ve rant fiyatlarını başka fiyatlarla açıklamaya çalışmasıdır. Buna göre fiyatları başka fiyatlar temelinde açıklayan bir kuram, genel olarak fiyatları açıklamayı başaramamaktadır. Zira bu durumda gerçek değerlerin aksine yalnızca fiyatların oluşturduğu bir sonsuz zincir elde edilmektedir.³⁶ Benzer şekilde, Dome, Smith'in fiyat kuramının, malların doğal fiyatlarını açıklamak konusunda çözülemeyen bir problem sunduğunu vurgulamaktadır. Yazara göre, malların doğal fiyatlarının belirlenmesi, bu doğal

³⁴ A.e., C: I, s. 53

³⁵ A.e., C: I, s. 69.

³⁶ Hunt, a.g.e., s. 64.

fiyatın bileşenleri olan ücret, kar ve rantın doğal oranlarının bilinmesine bağlıdır. Buna karşın Smith, bu doğrultuda herhangi bir açıklama sunmamaktadır.³⁷

Oysa Smith, değer ve fiyat kuramlarını sunmadan önce izleyeceği yöntemle ilgili bir açıklama yapma ihtiyacı duymuştur. Bu açıklama birinci kitapta “Paranın Kaynağı ve Kullanımı” isimli bölümün en son paragrafında yapılmaktadır. Smith, değer ve fiyat konusunda yapacağı değerlendirmenin soyut niteliğine dikkat çekmekte, ele alacağı konunun anlaşılması zor ve okuyucu için dikkat gerektiren bir konu olduğunu belirtmektedir. Bu dikkat ve hassasiyet gösterilse dahi, konunun “doğal olarak aşırı derecede soyut” bir niteliğe sahip olmasından dolayı bazı belirsizliklerin önüne geçilemeyeceğini söylemektedir. Doğası gereği fazlasıyla soyut olan konunun ya da kavramın doğal fiyat olduğu açıktır:

“Malların değişim değerlerini kuralları incelemek için şunları belirtmek istiyorum.

İlki, tüm malların gerçek fiyatını içeren malın değişim değerinin gerçek ölçüsü nedir.

İkincisi, bu gerçek fiyatın unsurları nelerdir.

Ve sonuncusu, tüm bu fiyat unsurlarının kimi zaman yükselmesinin, kimi zaman da doğal değerinin de altında kalmasının farklı koşulları nelerdir; (...) piyasa fiyatının altında yatan sebepler nelerdir.

Bu üç konuyu bunu izleyen üç bölümde okuyucunun sabrını ve dikkatlerini talep ederek kapsamlı şekilde ve açık seçik anlatmak istiyorum. Belki de kimi yerlerde bıktırarak derecede ayrıntılı biçimde incelemek için sabrını; elimden geldiği ölçüde tam olarak açıklamama karşın belki de kimi yerleri hala karanlıkta kalan şeyleri anlamak için dikkatini. Anlaşılır olduğumdan emin olmak için daima sıkıcı olmayı seve seve göze alabilirim; anlaşılır olmak için her türlü sıkıntıyı çektikten sonra bile doğal olarak aşırı derecede soyut olan bir konunun hala karanlıkta kalan yönleri olabilir.”³⁸

2.2. Adil Fiyat

Smith, konunun doğası gereği soyut bir nitelik taşıdığını belirtirken, değer ve fiyat kuramını daha açıklamaya geçmeden önce, malların değer ve fiyatları hakkında pratik yaklaşımlardan ziyade, ilkesel bir açılım getirme niyetini ortaya koymuş olmaktadır. Nitekim, düşünür, malların gerçek değerinin emek olduğunu belirtmekle beraber, bu değerın piyasada pratik anlamda ölçülmesinin ya da gözlemlenmesinin mümkün olmadığını düşünmektedir:

³⁷ Dome, a.g.e., s. 13-15.

³⁸ Smith, a.g.e., C: I, s. 28.

“Emek bütün malların değişim değerinin gerçek ölçüsü olmasına karşın genel olarak hesaplanan değer değildir. İki farklı emek miktarının arasındaki orantıyı belirlemek çoğunlukla zordur. İki farklı iş türüne harcanan zaman daima tek başına bu orantıyı belirlemeye yetmez (...) İki saatlik kolay bir işe göre bir saatlik zor bir iş daha fazla emek içerebilir (...) Ancak ne zorluğun ne de ustalığın *doğru bir ölçüsünü* bulmak kolay değildir. Gerçekten de, farklı emek türlerinin farklı ürünleri takas edilirken çoğunlukla bunların her ikisi de bir ölçüde göz önünde bulundurulur. Ancak, bu *doğru bir ölçü* tarafından değil de piyasada tartışma ve pazarlıkla, *tam olmasa bile gündelik hayatın işlerini yürütmek için yeterli olacak kaba bir eşitliğe göre ayarlanır.*”³⁹

George Sabine’in işaret ettiği gibi, Ricardo’nun emek değer kuramının, gerçek bir pazarda fiyatların sergilediği düzensizlik karşısında mutlak bir değer ölçüm birimi geliştirme çabasının “katı” niteliği, Smith’in değer kuramında mevcut değildir. Zira Smith bu kuramı, tam özgür bir değişimin “doğal” bir adalet düzeni yaratacağını göstermek ve adil fiyat olarak kabul ettiği bir “doğal” fiyat kavramını geliştirmek için kullanmıştır.⁴⁰ Benzer şekilde, Fitzgibbons’a göre,, Smith, Ricardo’nun ayırt ettiği “içerilen emek” (labour-embodied) ve “hükmedilen emek” (labour-commanded) kavramlarını önceden tahmin etmiş değildir. Zira Smith’in amacı emeğin değerinin gerçek kaynağı ve ölçüsü olduğu fikrini soyut düzeyde ortaya koymaktır. Aynı şekilde, düşünürün değer kuramının malların fiyatlarını açıklayış şekli soyuttur. Smith, bir prensip olarak emeğin, değer ve fiyat kuramlarının merkezine almıştır. Bu ise ekonomi kuramına ahlaki ve hukuksal bir boyut sağlaması konusunda Smith için yeterlidir.⁴¹

Smith, *Ulusların Zenginliği*’nde “Malların Doğal Fiyatı ile Piyasa Hakkında” başlıklı bölümünde, doğal fiyatı arz-talep ilişkisi temelinde açıklamakta ve piyasa fiyatlarının doğal ya da yapay yollarla, doğal fiyat merkezinde sergilediği sapmalara dikkat çekmektedir. Buna göre malların doğal fiyatlarından sapmasına yol açan doğal unsurlar olarak kıtlık ya da şehirlerin abluka altına alınmasından doğan durumları göstermektedir.⁴² Bunun dışında, devletin belirli politikaları yoluyla oluşturulan tekeller, loncaların tekelci ayrıcalıkları, ve “kimi işlerde rekabeti sınırlayarak salt küçük bir grubun rekabetine açan tüm yasalar (...) kimi malların

³⁹ A.e., C:I, s. 30. İtalikler bana aittir.

⁴⁰ George Sabine, **Yakınçağ Siyasal Düşünceler Tarihi**, Çev. Özer Ozankaya, İstanbul, Cem Yayınevi, 2000, s. 97.

⁴¹ Fitzgibbons, a.g.e., s. 178.

⁴² Smith, a.g.e., C: I, s. 54.

piyasa fiyatını doğal fiyatın üstünde” tutmaktadır.⁴³ Smith, malların tekel fiyatlarının, “elde edilebilecek fiyatın hep en yükseği” olduğunu belirtmektedir. Oysa, doğal fiyat ya da serbest rekabetin oluşturduğu fiyat, her defasında öyle olmasa bile, uzunca bir süre içinde alınabilecek fiyatın en düşüğüdür.⁴⁴

Anlaşılabacağı gibi, Smith, doğal fiyatın piyasa tarafından nasıl ve ne şekilde belirleneceğini açıklayan bir mekanizma geliştirmekten ziyade, doğal hukuk anlayışına aykırı olarak bazı belirli kesimlere sağlanan ayrıcalıkların, piyasa fiyatlarını doğal fiyattan saptırdığını vurgulamak istemektedir. Smith, doğal fiyatların ya da üretim faktörlerinin ortalama oranlarının kesin olarak tespit edilmesinin mümkün olduğunu düşünmemektedir. Bu durumda doğal fiyat, sahip olduğu soyut nitelikte adalet ilkesinin piyasadaki yansıması haline gelmektedir. Piyasadaki fiyatların, hangi durumda adaletsiz olduğunun anlaşılmasını sağlayan bir merkez değer olarak belirlemektedir. Örneğin, tekelci uygulamaları neticesinde, malların fiyatları (gerçek ve nominal) yükselmekte ve doğal değerlerinden ciddi ölçüde sapmaktadır. Oysa bir malın gerçek fiyatı, bu malın satın alabileceği ya da bu malı satın almak için elden çıkarılması gereken emektir. Emek ise, yukarıda belirtildiği gibi, rahatlık, özgürlük ve mutluluktan yoksunluk anlamına gelmektedir. Bir malın fiyatının, yapay olarak, doğal değerini üstüne çıkarılması sonucunda, bu malın elde edilmesi, rahatlık, özgürlük ve mutluluk bakımından daha büyük bir yoksunluk anlamına gelmektedir. Bu ise insanların rahatlık, özgürlük ve mutluluklarını açıkça kısıtlamak demektir. Fakat böyle bir kısıtlamanın onlara zarar verdiği açıktır. Zira Smith’in belirttiği gibi:

“İnsanın kendi emeği ile elde ettiği mülk, tüm diğer mülküm temeli olduğu gibi, en kutsal ve en dokunulmaz olanıdır. Yoksul bir adamın serveti bileğinin gücü ve ustalığıdır; bu güç ve ustalığı, komşusuna zarar vermeden istediği şekilde kullanmaktan onu alıkoymak, bu en kutsal mülkün apaçık ihlalidir. Hem işçinin, hem de onu istihdam edebilecek insanların haklı özgürlüğüne apaçık bir tecavüzdür.”⁴⁵

Tekrar etmek gerekirse, Smith, öncelikle emeğin tanımını insan rahatlık, özgürlük ve mutluluğuna indirgeyerek, ona ahlaki bir anlam yüklemektedir. Fiyatların ahlaki bir içeriği vardır. Zira, bir malın fiyatını, bu malın satın alabileceği

⁴³ A.e., C: I, s. 59.

⁴⁴ A.y.

⁴⁵ A.e., C: I, s. 111.

emek cinsinden ifade etmek, her malın gerçek fiyatını, rahatlık, özgürlük ve mutluluktan yoksunluğa indirgemek demektir. Smith'e göre bir insanın sahip olduğu zenginlik, ona başka insanların rahatlık, özgürlük ve mutluluğunu kısıtlama gücü vermektedir. Zenginliğin ya da fiyatın, devletin doğal hukuk anlayışıyla uyuşmayan bazı uygulamalarının belirli kesimlere sağladığı ayrıcalıklarla yükseltilmesi, insanların rahatlık, özgürlük ve mutluluğunun kısıtlanması anlamına gelmektedir. Oysa adaletin kuralları kesin olarak uygulanmalıdır.

3. Smith'in Piyasa Algısı Üzerine Yorumlar

Modern ekonomi için önemli olan ve Smith'in açıklamaya yönelmediği şey, fiyatların, kısa ya da uzun vadede belirlenmesi süreçleridir. İktisatçı, hesaplanabilir ve gözlemlenebilir fiyatlar ve değerlerle meşguldür. Pratik olarak kullanılacak ve piyasa mekanizmasını dinamiklerini ifade edebilecek kesin ölçüler bulma peşindedir. Bazı yazarlara göre, modern ekonomi ve Smith'in "fiyat" kavramını ele alış tarzlarındaki farklılık, "piyasa" kavramına bakış açılarının farklılığından kaynaklanmaktadır. Öte yandan özellikle yeni liberal yazın, modern ekonominin piyasa algısı ile Smith'in piyasa algısı arasında benzerlikler kurmaktadır. Çalışmanın bu kısmında bu farklı bakış açılarına değinilecektir.

Heinz Lubasz, Smith'in kullandığı piyasa kavramı ile bugün kullanılan piyasa terimi arasında önemli farklılıklar olduğunu söylemektedir. Bugün piyasa, üretim, dağıtım, devinim ve değiş tokuş gibi pek çok karmaşık ve kapsamlı ekonomik eylem ve sürecin hemen her türlüünü kapsamaktadır. Bu terim, zaman zaman tekil ve soyut bir kavrama dönüşmekte ve o haliyle tüm toplumu kapsar hale gelmektedir. Lubasz'a göre Smith, "piyasalar"dan bahsetmektedir. Buna göre piyasa, insanların mal değiş tokuşunda buldukları mekandır. Bu mekan toplumun kendisi değil, fakat tüm toplumsal eylemlerin bir parçası olan değiş tokuş eyleminin yaşandığı

yerdir. Bu haliyle piyasa, Smith'i, ticaret toplumu içerisinde oynadığı rol kadar ilgilendirmektedir.⁴⁶

Smith'in piyasa algısı konusunda Fitzgibbons'ın yaptığı değerlendirme Lubasz'ın değerlendirmesinden bir parça farklı olmasına karşın, aynı sonucu doğurmaktadır. Yazara göre Smith, piyasanın, ekonomik süreçlerin arka planındaki mekanik operasyonları takip etmesinin mümkün olmadığını düşünmektedir. Ekonomik süreçlerin arkasında, bir kurallar ve eşitlikler bütünü olduğunu kabul etmekte, fakat bu kural ve eşitliklerin “çözümlemeyeceğini” düşünmektedir. Fitzgibbons'ın bu değerlendirmesinden anlaşılacağı gibi Smith, piyasayı, matematiksel formül ve denklemlerin ve grafiksel anlatımların bir mekanı olarak değil, insanların ekonomik değiş tokuşlarının gerçekleştiği somut bir ortam olarak ele almaktadır.⁴⁷

Jan Peil, “Adam Smith and Economic Science” isimli eserinde Smith'in ekonomiyi, insani ve sosyal değer kalıpları çerçevesinde anlamaya çalıştığını belirtmekte, düşünürün, ekonomik süreçleri toplum bütünü bir parçası olarak ele aldığına dikkat çekmektedir.⁴⁸ Peil'e göre, 18'inci yüzyılda Avrupa ve özellikle İngiltere'de toplumun modernleşme, sekülerleşme ve ticaretleşme sürecine iki tür akılcılık eşlik etmektedir. Bunlar “değer akılcılığı” ve “formal ya da işlevsel akılcılık”tır.⁴⁹

“Değer akılcılığı”, hızla değişen toplumsal yapının, birbirinden farklılaşan çeşitli kısımları ile olan uyumlu ilişkisini açıklamaya çalışarak, modernleşme sürecinin akılcı niteliğini meşrulaştırmaya yönelmektedir. Hobbes, Locke ve Pufendorf gibi pek çok filozof, değişen toplumun değer yargıları, kültürel ve ahlaki normları ve düzen algılarını, modern yaşamın gerektirdiği şekilde kavramsal ve içeriksel olarak akılcılaştırmaya çalışmaktadır. Örneğin, bu düşünürler, ortaçağın Hıristiyan geleneğine ait olan ve Tanrı tarafından yaratılıp, tamamen onun idaresinde düzenlenen ve işleyen bir toplumsal düzen algısını doğal düzen algısıyla

⁴⁶ Heinz Lubasz, “Adam Smith and The ‘Free Market’”, **Adam Smith's Wealth of Nations: New Interdisciplinary Essays**, Ed. Stephen Copley, Kathryn Sutherland, Manchester; New York, Manchester University Press, 1995, s. 51.

⁴⁷ Fitzgibbons, **a.g.e.**, s. 180-181.

⁴⁸ Peil, **a.g.e.**, s. 40-42.

⁴⁹ **A.e.**, s. 41.

değiştirmeye yönelmektedirler. Buna göre insanlar için anlaşılması ancak bir ilahi aydınlanma ve inanç temelinde gerçekleşebilecek olan sonsuz, kapsayıcı ve ilahi düzen yerine, anlaşılması, algılanması ve keşfedilmesi, insanoğlunun zihinsel ve duysal yeteneklerinin kullanımı ile mümkün olabilecek bir doğal düzenin varlığı ispatlanmaya çalışılmaktadır. Ayrıca, örneğin, yeni burjuva toplumunun birbirinden farklılaşan ekonomik, siyasal ve kültürel yaşam alanlarına yönelik geliştirilen analizler “değer akılcılığının” bir uzantısıdır.⁵⁰

“İşlevsel akılcılık”, birbirinden ayrılan toplumsal yaşam alanlarını, bu alanlarda yaşanan süreçleri ve bireylerin tutum ve davranışlarını “neden-sonuç” ve “araç-amaç” bağlamında irdelemeye çalışmaktadır. Buna göre örneğin, toplumdaki ekonomik süreçler ve bireylerin ekonomik faaliyetleri, siyasal, sosyal ve kültürel yaşam alanlarından bağımsız olarak ele alınmakta ve bu süreç ve faaliyetlerin mekanik işleyişleri çözümleneci bir yaklaşımla değerlendirilmektedir. Ekonomik süreçleri ya da piyasaya dinamiklerini toplum bütününden soyutlayarak ele almak modern ekonomi biliminin pozitivist ve materyalist tutumu ile benzerlik göstermektedir. Bu bakımdan işlevsel akılcılığın ele aldığı şekliyle ekonomi, normatif ekonomiden ayrılmaktadır ve işlevsel bir sisteme dönüşmektedir.⁵¹

Peil, Smith’in ekonomiyi ele alışının işlevsel akılcılıkla sınır olmadığını, değer akılcılığını da kapsadığını söylemektedir. Gerçi Smith, toplumun çeşitli alanlarının işlevsel akılcılığını da gözden kaçırmamaktadır. Ne var ki Peil’e göre, 19’uncu ve 20’inci yüzyıllara egemen olan işlevsel akılcılığın, Smith’in ekonomik görüşlerini yalnızca işlevsel ve mekanik açıdan ele alma ve değerlendirme yoluna gitmesi yanlış olmuştur. Yukarıda belirtildiği gibi, bu görüşlerin Smith’in içinde yaşadığı dönemin ahlaki ve kültürel değer yargıları bağlamında değerlendirilmesi gerekmektedir. Zira Smith, ekonomiyi toplumsal bütünden soyutlama yoluna gitmemiştir.⁵²

Vivienne Brown, “Adam Smith’s Discourse” isimli eserinde Smith’in ekonomi ve piyasa algısının “doğal özgürlük sistemi” çerçevesinde değerlendirilmesi

⁵⁰ A.y.

⁵¹ A.e., s. 38-41.

⁵² A.e., s. 41-42.

gerektiğini, bu sistemin ise ahlaki bir boyuta sahip olduğu belirtilmektedir. Gerçi Brown'a göre *Ulusların Zenginliği*'nde Smith'in ahlak dışı (amoral) ya da gayri ahlaki (non-moral) bir söylem geliştirdiğini söylenebilir. Buna göre ekonomik faaliyetlerde bulunan birimlerin ve bireylerin davranışlarını yönlendiren ve bu davranışlara ahlaki bir boyut kazandıran "tarafsız gözlemci" *Ulusların Zenginliği*'nde mevcut değildir.⁵³ Ne var ki Brown, "tarafsız gözlemci"nin yokluğunda işleyen piyasanın sonuçlarının, Smith'in ahlak felsefesinden tamamen bağımsız olduğunu düşünmemektedir. Zira, piyasa sonuçları ve düşünürün ahlak ve hukuk kuramının önemli ilkelerinden biri olan adalet arasında bir bağ mevcuttur. Brown'a göre adalet, bir alt düzey erdemdir ve toplumun maddi yeniden üretiminin düzenli olarak yürümesini sağlamaktadır.⁵⁴ Oysa, Smith'in "doğal özgürlük sistemi", sık sık "rekabetçi fiyat" ve "rekabetçi piyasa" kavramlarına indirgenmektedir.⁵⁵ Brown'a göre, *Ulusların Zenginliği*, yazıldığı dönemin düşünsel ikliminde değerlendirildiği taktirde görülecektir ki, eserde yer alan "rekabetçi fiyatlar" ve "rekabetçi piyasalar" hakkında yapılan analizler, "doğal özgürlük sistemi"nin genel analitik özelliklerini ancak bir dereceye kadar yansıtmaktadır.⁵⁶ Yazar, ayrıca, Smith'in ekonomik görüşlerinde, *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda geliştirilen erdemlerin "ahlaki hiyerarşisi"ni tespit etmenin de mümkün olduğunu belirtmektedir.⁵⁷

Kısacası pek çok yazar, Adam Smith'in ekonomi ve piyasa algısının modern ekonomi biliminin ekonomik süreç ve piyasa mekanizmalarını ele alış şeklinden farklı olduğunu vurgulamaktadır.

Adam Smith'in klasik ekonomi disiplininin sınırları içerisine sokulması 19'uncu ve 20'inci yüzyıllarda gerçekleşmiştir. Ekonomist ve yorumcular, Adam Smith'in yalnızca ekonomik görüşlerine odaklanmayı tercih etmişler ve düşünürün diğer argümanlarını büyük ölçüde gözden kaçırmışlardır.⁵⁸ Maurice Brown'ın

⁵³ Brown, a.g.e., s. 162.

⁵⁴ A.y.

⁵⁵ A.e., s.150-151.

⁵⁶ A.e., s. 160-161.

⁵⁷ A.e., s. 209.

⁵⁸ Stephen Copley, "Introduction: Reading The Wealth of Nations", **Adam Smith's Wealth of Nations: New Interdisciplinary Essays**, Ed. Stephen Copley, Kathryn Sutherland, Manchester; New York, Manchester University Press, 1995, s. 4.

“mutlakçı okuma” olarak adlandırdığı Adam Smith “okumalarında”, düşünürün görüşleri kendi tarihsel bağlamından soyutlanarak Ricardo, Keynes ya da Marx’ın çok sonra geliştirdiği kuramlarıyla karşılaştırılmaktadır. Böylece ekonomi biliminin disiplinler seçiciliğine maruz kalmaktadır.⁵⁹ Ekonomik ise çoğu kez, düşünürün iddialarını formüllere ve grafiklere indirgeme eğilimindedir. Örneğin Dome, Smith’in doğal fiyat kavramını “genel denge” kuramı bağlamında değerlendirmektedir. Bu doğrultuda Smith’in iddialarını grafikler ile ifade etmekte, malların doğal fiyatları ve ücret, kâr ve rantların ortalama oranlarını açıklamaktaki başarısızlığını matematiksel denklemlerle anlatmaktadır.⁶⁰ Benzer şekilde ekonomi bilimi *Ulusların Zenginliği*’nin yalnızca ilk iki kitabına odaklanmak eğilimindedirler. Oysa, bu eserin diğer üç kitabı, Smith’in düşünce sisteminde devletin ekonomide sahip olduğu roller hakkında önemli ipuçları vermektedir. Buna karşın örneğin Roll, “A History of Economic Thought”da düşünürün ilk iki kitabına değindikten sonra “Ulusların Zenginliği’nin geri kalan kısmı bizi oyalamamalıdır” demektedir.⁶¹

Jan Peil’in belirttiği gibi, kendilerini Adam Smith’in takipçileri olarak kabul eden 19’uncu yüzyıl ekonomistleri, *Ulusların Zenginliği*’nde savunulan serbest piyasa ekonomisini “düzenli ve uyumlu devinimleri sayısız olumlu şeyler üreten ekonomik makinenin” bir tasviri olarak kabul etmişlerdir. Bu anlayışa göre Smith, ekonomiyi ya da piyasayı, kendi başına işleyen bir mekanik sistem olarak ele almaktadır.⁶²

Örneğin, Schumpeter’e göre Smith’in ekonomi kuramının en büyük başarısını, *Ulusların Zenginliği*’nin ilk kitabının VII’ inci bölümünde geliştirilen piyasa analizinde bulmak mümkündür. Zira bu kısımda geliştirilen “denge kuramı”, Walrasian (yeni klasik) genel denge analizine işaret etmektedir:

“Bölüm 7’nin temel denge kuramı, A. Smith tarafından sunulan uzak ara en iyi ekonomik kuram parçası olarak, gerçekte Say’e ve onun sonraki çalışmaları aracılığıyla Walras’a doğru işaret etmektedir. On dokuzuncu yüzyılın saf kuramsal gelişmeleri, büyük ölçüde [Smith’in denge kuramının] geliştirilmesinden ibarettir”⁶³

⁵⁹ A.e., s. 5-9.

⁶⁰ Dome, a.g.e., s. 13.

⁶¹ Roll, a.g.e. s. 170.

⁶² Peil, a.g.e., s. 46.

⁶³ J. A. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, New York, 1954/1959, s. 189.

Leon Walras (1834-1910) Fransız bir ekonomisttir. Geliştirdiği genel denge kavramı, piyasanın tüm sektörlerinde hakim olan bir denge konumundan bahsetmektedir. Piyasa dengesi ya da rekabetçi denge olarak da adlandırılan bu denge konumu ise bir dizi fiyata işaret etmektedir. Tüm piyasalarda arz ve talep eşitliğinin sağlayan bu fiyatlar, her bir tüketicinin ürün seçiminin, tüketicinin en çok tercih ettiği ve gelirinin satın almaya imkan verdiği malları satın alması şeklinde gerçekleştiği fiyatlardır.⁶⁴ Yeni klasik genel denge kuramına göre, rekabetçi piyasa mekanizmasının ulaştığı genel dengede, ekonomik kaynaklar en verimli şekilde kullanılmakta ve en verimli piyasa sonuçlarına ulaşılmaktadır. Bu, ekonomi bilimi için oldukça önemli bir sonuçtur, zira tanımı gereği ekonomi, sınırlı kaynakların en verimli şekilde kullanılması ya da paylaşılması ile ilgilenmektedir.⁶⁵

Brown'un işaret ettiği gibi, yeni klasik kuram, Smith'in ekonomik görüşlerini kendi bakış açısından ele almakta, ve *Ulusların Zenginliği*'nde kendi geliştirdiği kavramların izini sürmektedir. Örneğin, "kıtlık" kavramı geç yani klasik kuramın merkezinde yer almaktadır. "Kıtlık", piyasa veya fiyat analizini, bir "dağıtım analizi" olarak okuyabilmek için gerekli bir kavramdır. Brown'a göre, genel denge kuramının çekirdeğini oluşturduğu iddia edilen Smith'in piyasa analizinde "kıtlık" kavramının önemli bir yer tuttuğu pek çok yazar tarafından dile getirilmektedir. Oysa Vivienne Brown, Smith'in bu kavramı piyasa analizine kattığını, fakat merkezi bir rol vermediğini belirtmektedir. Yazara göre, Smith, fiyatların belirlenmesi sürecinde, örneğin, arzın talebi karşılayamadığı durumlarda, kıtlığın, malların değerini yükselten bir unsur olduğunu kabul etmektedir. Ne var ki bu yaklaşım genel değil, fakat yerel bir analizin parçası olarak değerlendirilmelidir.⁶⁶

Arz ve talep eşitliğinin sağlandığı, doğal fiyatın bir denge fiyat olarak ortaya çıktığı ve piyasa dengesinin kurulduğu bir durumu izah ettiği düşünülen *Ulusların Zenginliği*'nin 7'inci bölümündeki analizin, bu bölüme gösterilen ilginin altında yatan sebep olduğu anlaşılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Smith'in piyasa analizi rekabetin verimlilik ilkesini ifade etmektedir. Ne var ki Brown, verimlilik

⁶⁴ Hal R. Varian, **Intermediate Microeconomics: A Modern Approach**, 6. bs., United States of America, W. W. Norton & Company, 2003, s. 548.

⁶⁵ Robert S. Pindyck, Daniel L. Rubinfeld, **Microeconomics**, 5.bs., United States of America, Prentice Hall, 2001, s. 4.

⁶⁶ Brown, **a.g.e.**, s. 151-152.

argümanının temel kuramsal kavramları olan “refah”, “ucuzluk” ve “bolluk” kavramlarına bu bölümdeki analizde yer verilmemesinin anlamlı olduğunu belirtmektedir.⁶⁷ Kısacası Brown, Smith’in ekonomi kuramını yeni klasik kuramın terimleriyle açıklamanın mümkün olmadığını düşünmektedir.

Alada, Smith’in kamuya bakış açısı ile yeni liberal akımlar arasında ciddi farklılıkların mevcut olduğuna dikkat çekmektedir. Alada’nın, Smith’in belirsizlik-kararlılık ilişkisi hakkındaki fikirlerine değinirken belirttiği gibi, düşünüre ait “düzen” kavramında, bireylerin özellikle ticari faaliyetlerdeki karar alma süreçlerinin öncesinde, sorunları çözmek ve donanım eksikliklerini tamamlamak üzere ön plana çıkan kamu, önemli bir yere sahiptir. Merkantilist döneme egemen olan ekonomik ve ticari imtiyazların yarattığı şartlar altında ortaya çıkan tekelci, spekülâtör ve maceraperestler ve bunların aşırı kâr hevesleri, yasa koyucular ve yargıçlar üzerinde olumsuz etkiler yaratmaktadır. Bu etkiler, piyasa düzleminde teşebbüste bulunacak olan bireyler için belirsiz, sağlıksız ve güvensiz bir ortam anlamına gelmektedir. Kamu öncelikle bu olumsuz şartları ortadan kaldırmalıdır. Oysa, yeni liberal akımın kendisini bir dereceye kadar Hayek’in fikirlerinde yansıtan bakış açısına göre, hükümet ya da devlet, ancak bozulan dengeleri düzeltmek için talep edildiği durumlarda bir varlık göstermektedir. Bu varlık “toplumun” karşısında tanımlanan ve kalıcı olan bir örgüt değil, fakat soyut ilkeleriyle birlikte zaman zaman devreye giren bir yapı olarak değerlendirilmektedir.⁶⁸

Modern ekonominin mekanizmacı yaklaşımı, Smith’in piyasa analizini genel denge kuramının yalnızca bir habercisi olarak değil, fakat başarısız bir haberci olarak da ele almaktadır. Bu bakış açısına göre düşünürün piyasa analizi ancak kendinden sonra gelen ekonomistlerin sağladığı kuramsal gelişmeler aracılığıyla daha uyumlu ve kapsamlı bir hale gelebilmiştir. Dahası modern ekonomi bu analizde hiçbir özgün taraf bulamamaktadır. Zira, pek çok yazar tarafından dile getirilen iddia, Smith’in kendinden önce gelen düşünürlerin fikirlerini sistemli bir şekilde toparlamaktan başka bir iş yapmadığıdır. Smith’in ekonomi kuramını, düşünürün genel felsefesinden ayrı olarak ele almanın yol açtığı bu yorum, Smith’i neredeyse sıradan

⁶⁷ A.e., s. 150.

⁶⁸ Dinç Alada, “Öncü İktisat Düşünürleri Yeni Liberalizme Karşı (mı)?”, **Toplum ve Bilim**, No: 108, 2007, s. 179.

bir iktisatçı haline dönüştürmektedir. Salim Rashid, iki yüzyıl boyunca pek çok yazar tarafından Adam Smith'e atfedilen görüşlerin gerçekte düşünürün çağdaşları ve selefleri tarafından ortaya atıldığını iddia etmektedir:⁶⁹

“Eğer Adam Smith'in, bize bir piyasa mekanizması anlayışı kazandırdığı söylenecekse, bu iddia düşünürün kuramsal yaklaşımına değil, fakat [piyasanın genel] dengeye ulaşması süreci [izahına] (...) dayanmalıdır. Smith'in kendi analitik kurgusunun zayıflığı göz önüne alındığında, başarısının erdemlerini tespit ederken, kuramı için çok az bir yer ayırmak ve onun yerine Smith'in selefleri tarafından fiyat mekanizmasının uygulamaları üzerine odaklanmak gerekmektedir.”⁷⁰

4. Homo Economicus ve Faydacılık

Fayda ilkesine göre insanlar mutluluklarını en üst seviyeye çıkaracak şekilde hareket etmelidirler.⁷¹ Faydacı filozofların en önde gelenlerinden Jeremy Bentham (1748-1832), fayda ilkesini, 1776'da yayımladığı “A Fragment on Government” isimli eserinde “en büyük sayıdaki insanın en büyük mutluluğudur, doğru ve yanlışın ölçüsü” demek suretiyle tanımlamıştır.⁷² Bentham, insan için yalnızca haz ve acının bir değere sahip olduğunu, bunlardan acının değerinin negatif, hazzın ise pozitif bir değer taşıdığını belirtmektedir.⁷³ Bertrand Russel, “History of Western Philosophy” isimli eserinde Bentham ile birlikte, onun öğrencisi olan James Mill ve Mill'in oğlu John Stuart Mill'i de faydacılar arasında değerlendirmektedir. James Mill, Bentham gibi, tek iyinin mutluluk, tek kötünün acı olduğunu düşünmektedir. Bentham'ın radikalliğine karşın ılımlılığı (temperance) ana erdem olarak kabul etmekte, fakat benzer şekilde akılcılığı ön plana çıkarmaktadır.⁷⁴

Modern ekonomik analizin temel varsayımlarından birisi de, ekonomik faaliyetlerde en yüksek faydayı akılcı bir şekilde elde etmeyi hedefleyen bir insan tipi olan “homo economicus” ya da “ekonomik insan” modelidir.⁷⁵ “Ekonomik insan” modelinin hem savunucuları hem de karşıtları, “homo economicus”un

⁶⁹ Salim Rashid, **The Myth of Adam Smith**, Cheltenham, UK, Edward Elger, 1998, s. 4.

⁷⁰ **A.e.**, s. 42.

⁷¹ Richard Hudelson, **Modern Political Philosophy**, Armonk, N.Y., M.E. Sharpe, 1999, s. 22.

⁷² William Ebenstein, Alan Ebenstein: **Great Political Thinkers: Plato to The Present**, Belmont CA, Wadsworth Group/Thomson Learning, 2000, s. 536.

⁷³ Hudelson, **a.g.e.**, s. 25.

⁷⁴ Bertrand Russell, **History of Western Philosophy**, London and New York, Routledge, 2006, s. 701.

⁷⁵ Minowitz, **a.g.e.**, s. 63.

yaratılmasında ve ekonomi disiplini içinde önemli bir yere sahip olmasında, *Ulusların Zenginliği*'nin önemli bir rol oynadığını düşünmektedir.⁷⁶ Buna göre, yeni klasik “homo economicus” fikri, Smith’in düşünce sisteminin kabul ettiği insan tipiyle uyum içindedir.⁷⁷ Yukarıda kısaca bahsedilen “kıtlık” kavramını Smith’in ekonomik kuramının geneline yaymak eğilimde olan bir bakış açısı, fayda kavramını da *Ulusların Zenginliği*'nin geneline yayma eğilimindedir. Dahası *Ulusların Zenginliği*'ni faydacılığın kaynağı olarak ele alan yazarlar da vardır. Örneğin Denis P. O'Brien, Jeremy Bentham ile özdeşleştirilen faydacı akımın kökenlerini Smith'e kadar uzanan İskoç Felsefesi geleneğinde bulmanın mümkün olduğunu iddia etmektedir.⁷⁸ Benzer şekilde Hudelson'a göre *Ulusların Zenginliği*'nin temel kaygısı ekonomik servetin ne şekilde en üst düzeye ulaşacağı sorusuna yanıt aramaktır.⁷⁹

Çıkar temelinde hareket eden ve ekonomik faaliyetleri kişisel çıkar arayışı merkezinde gerçekleşen bir insan tipi, Smith'in genel felsefesi içinde, etkin fakat pek de seçkin olmayan bir yere sahiptir. Etkindir, zira Smith, örneğin *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda, insanların, kişisel çıkarının peşinden gitmeyen kişiler için olumlu düşünmediğini ve onu “zayıf ruhlu” bulduğunu belirtmektedir:

[Öz çıkarın sıra dışı ve önemli hedeflerini] (...) belirli bir ciddiyetle takip etmeyen bir kişi zayıf ruhlu görünür. Bir vilayeti fethetmek ya da savunmak hakkında kaygılı olmayan bir prens saygı duymamalıyız. Bir mülk ya da kayda değer bir konum elde etmek için kendisini zorlamayan (...) bir beyefendiye çok az saygı göstermeliyiz.⁸⁰

Ne var ki, insanların, öz çıkar arayışındaki bir bireyi onaylaması, bu bireyi yeni klasik geleneğin “homo economicus”u ile bir tuttuğu anlamına gelmemelidir. “Homo economicus”, her şeyden önce faydacı bir bireydir. Smith'in de dahil olduğu iddia edilen fakat düşünürün *Ulusların Zenginliği*'nin başında ve *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda açıkça reddettiği faydacılık felsefesinin bir ürünüdür.

Smith, genel felsefesinin içinde fayda kavramının önemini reddetmemekle birlikte bir faydacı değildir. Smith'in bir faydacı olmadığı gerçeği, *Ahlaki Duygular*

⁷⁶ A.y.

⁷⁷ Peil, **a.g.e.**, s. 47.

⁷⁸ Denis P. O'Brien, “Classical Economics”, **A Company to the History of Economic Thought**, Ed. Warren J. Samuels, Jeff E. Biddle, John B. Davis, Malden, MA, Blackwell Pub., 2003, s. 113.

⁷⁹ Hudelson, **a.g.e.**, s. 18.

⁸⁰ Smith, **Theory of Moral Sentiments**, s. 126.

Kuramı'nda kolaylıkla gözlemlenebilir. Eserin "Faydanın Onaylama Duygusu Üzerindeki Etkisi" başlıklı dördüncü bölümünde Hume'un faydacılığını eleştirilmektedir.⁸¹ Hume,

"Aklın nitelikleri arasından insanın kendisine ya da başkalarına faydalı ve kabul edilebilir olanları dışında hiçbirisinin, erdemli olarak onaylanmadığını; ve yalnızca tam tersi bir eğilimde olanların erdemsiz olarak kınandığını gözlemektedir."⁸²

Hume, ahlak felsefesini, Smith'le benzer olarak insan duyguları merkezinde kurmuştur. Düşünür "ahlakın yalnızca [ahlak] duyguları ile belirlenebilir" olduğunu düşünmektedir.⁸³ Bu bakımdan empati yeteneği ve ortak duygu, insanlara olay ve durumları yargılama gücü vermektedir. Bu güç yardımıyla gözlemci, gözlemlendiği kişilere acı veya haz veren durumları onaylama ya da kınama yoluna gitmektedir. Bu şekilde, durum, olay, kişi, tutum ve davranışlar hakkında ahlaki yargılar oluşturulmaktadır. Hume'un ahlak felsefesini Smith'e benzer olarak akıl üzerine kurmaması iki düşünürün ortak yanıdır. Ne var ki Hume, onaylama/kınama mekanizmasını fayda kavramı üzerine kurarak Smith'den ayrılmaktadır. Smith, ahlaki yargıların oluşum sürecinin fayda kavramına indirgemenin hatalı olacağını düşünmektedir.

"Onaylama ve kınamanın ilk ve ana kaynağının, fayda ya da zarar fikri olmadığını hala iddia ediyorum. Bu [onaylama ve kınama] duyguları hiç şüphe yok, fayda ya da zarardan kaynaklanan güzellik ya da çirkinlik algısını yoğunlaştırır ve canlandırır. Fakat ben hala diyorum ki, bu duygular ilkin ve temel olarak bu algılamadan farklıdır (...) İnceleme sonucunda anlaşılacaktır ki, akli eğilimlerin faydalılığı, nadir olarak, onaylamanın esasıdır; ve onaylama duyguları her zaman kendi içinde fayda algısından farklı olan bir uygunluk hissi barındırır."⁸⁴

Smith, *Ulusların Zenginliği*'nde değer kuramını sunmaya başlamadan önce değer teriminin iki ayrı anlamını tespit etmektedir. Bunlardan birisi "kullanım değeri", diğeri "değişim değeri"dir:

"DEĞER sözcüğünün iki anlamı olduğuna dikkat etmek gerekir, bazen belli bir nesnenin faydası, bazen de o nesnenin diğer malları satın alma gücü anlamına gelir. Bunlardan ilkin "kullanım değeri" ikincisine de "değişim değeri" denebilir. Kullanım değeri çok büyük olan şeylerin değişim değeri çok az olur ya da hiç olmaz. Hiçbir şey sudan daha kullanışlı değildir; ancak çok nadiren bir şeyi satın alabilir;

⁸¹ Skinner, **a.g.e.**, s. 55.

⁸² Smith, **a.g.e.**, s. 144.

⁸³ Skinner, **a.g.e.**, s. 54.

⁸⁴ Smith, **a.g.e.**, s.144.

nadiren bir şey onunla takas edilebilir. Öte yandan bir elmasın kullanım değeri çok azdır; ancak diğer malların çok büyük bir miktarı ile kolaylıkla takas edilebilir.”⁸⁵

Ekonomik yazında Smith’in bu ifadeleri “su-elmas paradoksu” olarak ifade edilmektedir. Yukarıda belirtildiği gibi, Smith bir malın gerçek değerinin emek olduğunu belirtirken, bu malın bir niteliğine dikkat çekmektedir. O sözleri hatırlamakta fayda vardır:

“Herhangi bir malın değeri ona sahip olan ama onu tüketmeyip başka mallar karşılığında takas etmek isteyen kişi için, satın almasına olanak tanıyan emek miktarına eşittir. Böylece, emek tüm malların değişim değerinin gerçek ölçüsüdür.”⁸⁶

Mala sahip olan ve onu kullanmak ya da tüketmek niyetinde olan kişi için bu malın bir değeri vardır. Bu değer “kullanım değeri”dir. Oysa kişi sahip olduğu malı “başka mallar karşılığında değiş tokuş etmeyi” amaçlıyorsa, söz konusu olan değer “değişim değeri”dir. Smith’in ilgilendiği ve geliştirdiği değer bu “değişim değeri”dir. Düşünürün vurgulamak istediği nokta, bir malın bu mala sahip olan kişi için değerinin öznel niteliğiyle ilgilenme niyetinde olmayışıdır. Smith, değerlerin nesnel niteliğiyle ilgilenmektedir. *Ulusların Zenginliği*’nde değer kuramının ayrıntılarına girmeden önce yapılan bu ayırım, düşünürün, değerlerin kaynağı olarak “fayda” kavramını kökten reddettiğinin ve fayda prensibini bir kenara ittiğinin en büyük göstergesidir. Zira, Smith’in “kullanım değeri” dediği şey, modern ekonomik analizin fayda olarak adlandırdığı kavramdır. Yukarıda da belirtildiği gibi Smith fayda kavramını tamamen reddetmemektedir. Fakat değerlerin gerçek kaynağı ve ölçüsünü fayda kavramına da indirgememektedir. Zira Smith’in ekonomi kuramında ekonomik faaliyetlerde bulunan bireyler, yani klasik iktisatçıların “homo economicus”u değildir. Bu bireyler ekonomik faaliyetler içine girerken “ihtiyatlı” davranmaktadırlar. Ne var ki Bentham’ın faydacılığındaki gibi, en büyük mutluluğa nasıl ulaşacaklarının her an hesabını yapıyor değillerdir.

⁸⁵ Smith, *Ulusların Zenginliği*, C: I, s. 27-28.

⁸⁶ *A.e.*, s. 29.

SONUÇ

Adam Smith'in çeşitli fikirleri, düşünürün ölümünün üzerinden yaklaşık iki asır geçmesine karşın hala tartışılmakta ve farklı disiplinlerin konusu olarak incelenmeye devam etmektedir. 19'uncu ve 20'inci yüzyıllarda akademik yazın, her ne kadar Smith'in ekonomik görüşleriyle daha fazla ilginmiş gözükmese de, Peil'in de işaret ettiği gibi, özellikle 1970'lerden sonra düşünürün eserlerinin "uyumlu bir bütün" oluşturduğunu göstermek doğrultusunda önemli çalışmalar yapılmaya başlanmıştır.¹ Bu bağlamda *Ulusların Zenginliği* ve diğer eserler arasında bağlantılar kurulmaya çalışılmıştır. Bu tezin amacı da benzer şekilde Smith'in çeşitli konularda ortaya koyduğu fikirler ve kavramlar arasındaki çeşitli bağlantılara değinmek olmuştur.

Düşünürün genel olarak felsefesi irdelemesine temel teşkil eden ve esas olarak *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda işlenen fikirlerinden birisi; adalet, ihtiyat, öz-kontrol ve yüce gönüllülük gibi erdemlerin hiyerarşik bir yapılanma ortaya koymasıdır. Bu bakımdan Smith, ahlak felsefesinin temel konusu olan insan duygusu ve davranışlarındaki ahlaki uygunluğu irdelerken, bu uygunluğun alt ve üst sınırlarını belirlemeye çalışmıştır. Bu bakımdan "ahlaki duygular", "imgelem", "ortak duygu" ve "empati" gibi, ahlak kuramının ana enstrümanları olarak değerlendirilebilecek kavramları kullanarak vardığı uygunluk ve erdem arasındaki ayrım, ahlaki uygunluğun alt sınırını ve sıradan hali ile hayranlık, şaşkınlık ve hayret uyandıran üst sınırı ya da mükemmellik hali arasındaki ayrıma işaret etmektedir. Benzer şekilde erdemleri kendi içerisinde "temel" erdem (adalet), ikinci derece erdem (ihtiyat), yüce erdem (öz kontrol) ve güzel ya da sevimli erdem (yüce gönüllülük) gibi çeşitli sıfatlarla nitelemesi ve belirli bir hiyerarşi içinde değerlendirmesi, benzer bir basamaklandırmaya işaret etmektedir. Bu bağlamda düşünür, adaleti kesin, belirli, düzenli ve değişmeyen gramer kurallarına; diğer erdemleri ise kompozisyona güzellik ve zarafet katmak için uygulanması gereken (fakat şart olmayan), belirsiz, kararsız ve değişken kurallara benzeterek, diğer tüm eserlerinde etkinliğini koruyan bir bakış açısı geliştirmiş olmaktadır.

¹ Peil, a.g.e., s. 7.

Smith'in, *Astronomi Tarihi*'ndeki "bilim felsefesi" olarak isimlendirilebilecek olan fakat aslında düşünürün bilim ve felsefe arasında belirgin bir ayrım yapmadığını gösteren düşünceleri ve kullandığı kavramlar, *Ahlaki Duygular Kuramı* ile büyük benzerlikler göstermektedir. Felsefeyi "doğanın bağlayıcı ilkeler bilimi" olarak tanımlayan düşünür, insanları felsefi irdelemeye yönelten temel unsurun hayret, şaşkınlık ve hayranlık duygularının insan imgelem ve ruhunda yarattığı rahatsızlık olduğunu açıklarken, düzen-düzensizlik ve kesinlik-belirsizlik ayırımından hareket etmektedir. Bu bağlamda, doğa felsefesi ya da fiziğin konusu olan gezegenler, kuyruklu yıldızlar, güneş ve ay tutulmaları ya da "doğanın ender olaylarının", imgelem aracılığıyla, hareketlerine kural ve düzen sunan ve Smith'in "hayali makineler" olarak adlandırdığı düşünce sistemleri tarafından açıklanmaları, bu cisimsel hareketleri ve olayları söz konusu sistemin temel düzlemine oturtmaktadır. Buna karşın, sistemin tam olarak açıklayamadığı ya da hareketlerine belirli bir kural sunamadığı cisimler her zaman var olmaktadır ve var olmaya devam etmektedir. Smith, kuyruklu yıldızların açıklanamayan davranışlarından ya da müzikte, zaman ve ölçü gibi bağlayıcı ilkelerden farklı olan melodiden bahsederken, bunlar ve adalet dışındaki erdemler ya da kompozisyona zarafet katan yöntemler gibi kuralları belirsiz ve kararsız olan unsurlar arasında bağlantı kurmuş olmaktadır. Başka bir ifade ile düşünür, felsefenin konusu olan tüm olgu, davranış ya da hareketlerin eksiksiz olarak açıklanmasının ve kesin kurallara bağlanmasının mümkün olmadığına işaret etmektedir.

Hukuk Üzerine Dersler'de ve *Ulusların Zenginliği*'nde adalet, gerek sivil hükümetin gerekse siyasal iktisadın temeli olmayı sürdürmektedir. Smith, *karşılıklı uygulanan adalet* anlayışını benimsemesinin nedenini, diğer adalet anlayışlarının, erdemleri de adalet kavramına dahil etmeleri olarak belirlemektedir. Düşünürün savunduğu doğal hukuk anlayışı, "tarafsız gözlemci"yi temel alması bakımından, hem ahlak kuramının bir devamı niteliğindedir, hem de doğal hukukun tarafsızlığı yansıtmaktadır. Smith'e göre iyi yönetilen devletler, doğal hukuku ve bu hukukun tarafsızlığını benimseyen ülkelerdir. Bu bakımdan *Ulusların Zenginliği*'nde geliştirilen ve ekonomik yaşamda bazı kesimlere sağlanan ayrıcalıkların kaldırılmasını öngören "doğal özgürlük sistemi", doğal hukukun siyasal iktisattaki

etkilerini yansıtmaktadır. Gerek *Hukuk Üzerine Dersler*'de gerekse *Ulusların Zenginliği*'nde devletin ekonomik yaşam dahilindeki uygulamaları ve düzenlemeleri, “polis” kavramıyla da açıklanmaktadır. “Polis”, ekonomik refahın sağlanmasını devletin bir görevi olarak nitelemesi bakımından, düşünürün ekonomiyi, devlet denetimi ve uygulamalarından soyutlama eğiliminde olmadığını göstermektedir.

Smith, birey ve kamu arasındaki ilişkiyi çok boyutlu olarak ele almaktadır. Bu ilişki adalet temelinde yükselmekle birlikte, onun ötesinde diğer erdemleri de kapsayacak şekilde genişletilmektedir. Örneğin, “fayda ilkesinin” yanında düşünürün, insanları sivil toplum içerisine sokan ilke olarak nitelediği “otorite ilkesi”, devlet yöneticisi ile vatandaş arasında, empatik duygulara dayanan bir ilişkinin varlığını vurgulamaktadır. Bu bakımdan vatandaşların kamuya bakışı, bir fayda-zarar hesabı kadar, zengin ve güçlüye karşı duyulan hayranlık ve saygı duygularını barındırmaktadır. Benzer şekilde, Smith, ihtiyat erdemi ile ekonomik büyümeyi; üstün ihtiyat ve kamusal yüce gönüllülük erdemleri ile bireylerin sosyal yaşama katılımı ve katkısını öngörmektedir.

Smith'in *Ulusların Zenginliği*'nde geliştirdiği değer ve fiyat kuramlarını da ahlaki ve hukuki boyutları ile ele almak mümkündür. Düşünür, ekonomi kuramının temel yapı taşı olarak değerlendirilebilecek olan “emek” kavramını, insan mutluluk, rahatlık ve özgürlüğüne indirgemek suretiyle, ekonomi kuramına ahlaki ve hukuki bir nitelik kazandırmaktadır. “Doğal fiyat” kavramını ise, modern ekonominin uzun vade fiyatlarından ziyade, doğal hukuk anlayışının bir sonucu olan piyasa rekabetinin sağladığı bir adil fiyat olarak yorumlamak mümkündür. Ayrıca, düşünürün piyasaya bakışı ve yeni liberal akımın mekanikçi yaklaşımı arasında ciddi farklar olduğu çeşitli yazarlar tarafından dile getirilmektedir.

Bu çalışmada, Smith'in farklı eserlerinde dağınık olarak bulunan çeşitli fikir ve kavramlarda bütünsel bir bakış açısı yakalamaya çalışılarak, düşünürün ekonomi kuramı, ahlak ve hukuk felsefesi ile temellendirilmeye ve *Ulusların Zenginliği*'ndeki söylev (gözlemci, adalet, özgürlük, erdemler hiyerarşisi, vs.) ile diğer eserlerde sergilenen söylev arasında bağlantılar kurulmaya çalışılmıştır. Kuşkusuz, bu eserlerde ele alınan tüm konulara, açıklık getirilen tüm noktalara, Smith'in genel

felsefesinin ya da ekonomi kuramının tüm parçalarını değinmek, bu çalışmanın sınırlılıkları çerçevesinden mümkün olmamıştır.

Fakat açıktır ki, Smith'in çok çeşitli alanlardaki fikirlerini ve yayımladığı eserleri belirli bir düşünce sistemi dahilinde değerlendirmek gerekmektedir. Böyle bir işi gerçekleştirmek ve düşünürün birbirinden ayrı gibi duran eserlerini bir çatı altında toplamak kendisinden sonraki araştırmacılara düşmüştür. 19'uncu ve 20'inci yüzyıllarda yorumcular, Smith'in ekonomi kuramına fazlasıyla odaklanmışlardır. Ne var ki son yıllarda Smith üzerine yapılan çalışmaların, düşünürü daha kapsamlı olarak ele almaya yönelmesi sevindiricidir. Adam Smith'in düşüncelerinin doğru anlaşılabilmesi ve gelecek kuşaklara doğru anlatılabilmesi, düşünür hakkındaki önyargıların aşılmasıyla mümkün olacaktır. Bu doğrultuda yapılacak çalışmalar, Smith'in felsefesini kendi bütünlüğü içinde ve sistematik olarak ortaya koymayı hedeflemelidir. Çağımız, her türlü ön yargının aşıldığı, her türlü fikrin sorgulandığı bir çağdır. 21'inci yüzyıl, Adam Smith'i ve onunla birlikte tüm aydınlanmacı filozofları yeniden ele alacak ve gelecek nesillere daha doğru aktaracaktır.

KAYNAKÇA

Alada, Dinç: “Öncü İktisat Düşünürleri Yeni Liberalizme Karşı (mı)?”, **Toplum ve Bilim**, No: 108, 2007.

Balaam, David N., Michael Veseth: **Introduction to International Political Economy**, New Jersey, Prentice Hall, 2001.

Brown, Vivienne: **Adam Smith’s Discourse: Canonicity, Commerce, and Conscience**, London, New York, Routledge, 1994.

Cannan, Edwin: “Editor’s Introduction”, **An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations**, Ed. Edwin Cannan, New York, The Modern Library, 1937.

Copley, Stephen: “Introduction: Reading The Wealth of Nations”, **Adam Smith’s Wealth of Nations: New Interdisciplinary Essays**, Ed. Stephen Copley, Kathryn Sutherland, Manchester; New York, Manchester University Press, 1995, s. 1-23.

Dome, Takuo: **History of Economic Theory: A Critical Introduction**, Aldershot, Hants, England; Brookfiel, Vt., USA, E. Elgar, 1994.

Ebenstein, William, Alan Ebenstein: **Great Political Thinkers: Plato to The Present**, Belmont CA, Wadsworth Group/Thomson Learning, 2000.

Ekelund, Robert B., Jr, Robert F. Hebert: **A History of Economic Theory and Method**, New York, The McGraw-Hill Companies, inc., 1997.

Fitzgibbons, Athol: **Adam Smith’s System of Liberty, Wealth, and Virtues: The Moral and Political Foundations of The Wealth of Nations**, Oxford, Clarendon Press, New York, Oxford University Press, 1995.

Galbraith, John Kenneth: **İktisat Tarihi**, Çev. Müfit Günay, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2004.

Griswold, Charles L.: **Adam Smith and the Virtues of Enlightenment**, Cambridge, U.K.; New York, Cambridge University Press, 1999.

Haney, Lewis H.: **History of Economic Thought: A Critical Account of the Origin and Development of the Economic Theories of the Leading Thinkers in the Leading Nations**, New York, The Macmillan Company, 1948.

Hobsbawn, Eric J.: **Devrim Çağı: Avrupa 1789-1848**, Çev. Bahadır Sina Şener, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2005.

Hudelson, Richard: **Modern Political Philosophy**, Armonk, N.Y., M.E. Sharpe, 1999.

Hunt, E. K.: **History of Economic Thought: A Critical Perspective**, New York, NY, HarperCollinsPublishers, 1992.

Kazgan, Gülten: “Adam Smith ve ‘Milletlerin Zenginliği’ Üzerine”, **Milletlerin Zenginliği**, Çev. Haldun Derin, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.

Khalil, Elias L.: “An Anatomy of Authority: Adam Smith as Political Theorist”, **Cambridge Journal of Economics**, no 29.

Lubasz, Heinz: “Adam Smith and The ‘Free Market’”, **Adam Smith’s Wealth of Nations: New Interdisciplinary Essays**, Ed. Stephen Copley, Kathryn Sutherland, Manchester; New York, Manchester University Press, 1995, s. 45-70.

McNamara, Peter: **Political Economy and Statesmanship: Smith, Hamilton, and The Foundation of The Commercial Society**, DeKalb, Northern Illinois University Press, 1998.

Minowitz, Peter: **Profits, Priests, and Princes: Adam Smith's Emancipation of Economics From Politics and Religion**, Stanford, California, Stanford University Press, 1993.

Muller, Jerry Z.: **Adam Smith in His Time and Ours: Designing the Decent Society**, New York, The Free Press, Toronto, Maxwell Mavmillan Canada, New York, Maxwell Macmillan International, 1993.

Neocleous, Mark: **Toplumsal Düzenin İnşası: Polis Erkinin Eleştirel Teorisi**, Çev. Ahmet Bekmen, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2006.

O'Brien, Denis P.: "Classical Economics", **A Company to the History of Economic Thought**, Ed. Warren J. Samuels, Jeff E. Biddle, John B. Davis, Malden, MA, Blackwell Pub., 2003, s. 112-127.

Peil, Jan: **Adam Smith and Economic Science: A Methodological Reinterpretation**, Cheltenham, UK, Northampton, USA, E. Elgar, 1999.

Perelman, Michael: **The Invention of Capitalism: Classical Political Economy and the Secret History of Primitive Acumulation**, Durham, Duke University Press, 2000.

Pindyck, Robert S., Daniel L. Rubinfeld: **Microeconomics**, 5.bs., United States of America, Prentice Hall, 2001.

Rashid, Salim: **The Myth of Adam Smith**, Cheltenham, UK, Edward Elger, 1998.

Robbins, Lionel: **A History of Economic Thought: The LSE Lecturse**, Ed. Steven G. Medema, Warren J. Samuels, New Jersey, Princeton University Press, 1998.

Roll, Eric: **A History of Economic Thought**, New York, Prentice-Hall, inc., 1946.

Russell, Bertrand: **History of Western Philosophy**, London and New York, Routledge, 2006.

Sabine, George: **Yakınçağ Siyasal Düşünceler Tarihi**, Çev. Özer Ozankaya, İstanbul, Cem Yayınevi, 2000.

Schumaker, Paul, Dwight C. Kiel, Thomas W. Heilke: **Great Ideas/Grand Schemes: Political Ideologies in the Nineteenth and Twentieth Centuries**, New York, The McGraw-Hill Companies, Inc., 1996.

Schumpeter, J. A.: **History of Economic Analysis**, New York, 1954/1959

Skinner, Andrew Stewart: **A System of Social Science: Papers Relating to Adam Smith**, Oxford, Clarendon Press, 1995.

Skinner, Andrew S.: “Adam Smith (1723-1790): Theories of Political Economy”, **A Companion to The History of Economic Thought**, Ed., Warren J. Samuels, Jeff E. Biddle, John B. Davis, Malden, MA, Blackwell Pub., 2003, s. 94-109.

Skinner, Andrew S.: “Adam Smith and the Role of the State: Education as a Public Service”, **Adam Smith’s Wealth of Nations: New Interdisciplinary Essays**, Ed., Stephen Copley, Kathryn Sutherland, Manchester; New York, Manchester University Press, 1995, s. 70-97.

Smith, Adam: **Essays On Philosophical Subjects**, E.d. W. P. D. Wightman, J. C. Bryce, Indianapolis, Liberty Fund, 1982, (Çevrimiçi)
http://oll.libertyfund.org/index.php?option=com_staticxt&staticfile=show.php%3Ftitle=201&Itemid=27, 1 Eylül 2007.

Smith, Adam: **Lectures on Jurisprudence**, Ed. R. L. Meek, D. D. Raphael, P. G. Stain, Indianapolis, Liberty Fund, 1982, (Çevrimiçi)

http://oll.libertyfund.org/index.php?option=com_staticxt&staticfile=show.php%3Ftitle=196&layout=html#chapter_55585, 1 Eylül 2007.

Smith, Adam: **Milletlerin Zenginliği**, Çev. Haldun Derin, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.

Smith, Adam: **Theory of Moral Sentiments**, Ed. D.D. Raphael, A.L. Macfie, Indianapolis, Liberty Fund, 1982 (Çevrimiçi)
http://oll.libertyfund.org/index.php?option=com_staticxt&staticfile=show.php%3Ftitle=192&Itemid=27, Ekim 2007.

Smith, Adam: **Ulusların Zenginliği**, Çev. Metin Saltoğlu, 2 c., Ankara, Palme Yayınları, 2006.

Varian, Hal R.: **Intermediate Microeconomics: A Modern Approach**, 6. bs., United States of America, W. W. Norton & Company, 2003.

Vergara, Francisco: **Liberalizmin Felsefi Temelleri: Liberalizm ve Etik**, Çev. Bülent Arıbaş, İstanbul, İletişim Yayıncılık A.Ş., 2006.

Vincent, Andrew: **Modern Political Ideologies**, United Kingdom, Blackwell Publishing, 2003.

Werhane, Patricia Hogue: **Adam Smith and His Legacy for Modern Capitalism**, New York, Oxford University Press, 1991.